

**Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Διακυβέρνηση και Δημόσιες Πολιτικές»**

**Ο Παναγής Παπαληγούρας και η συμβολή του στην
ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες**

Ευδοκία Θανασά

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Κωνσταντίνα Μπότσιου

Κόρινθος, Οκτώβριος 2020

**University of Peloponnese
Faculty of Social and International Sciences
Department of Political Science and International Relations**

Master Program in “Governance and Public Policies”

**Panagis Papaligouras and his contribution to the
integration of Greece in the European Communities**

Evdokia Thanasa

Supervisor: Konstantina Botsiou

Corinth, October 2020

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Με την παρούσα δήλωση:

1. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διπλωματική εργασία που σας καταθέτω αποτελεί προϊόν δικής μου πνευματικής προσπάθειας, δεν παραβιάζει τα δικαιώματα τρίτων μερών και ακολουθεί τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα επιστημονικής συγγραφής, τηρώντας πιστά την ακαδημαϊκή δεοντολογία.
2. Οι απόψεις που εκφράζονται αποτελούν αποκλειστικά ευθύνη της συγγραφέως και η επιβλέπουσα, οι εξεταστές, το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου δεν υιοθετούν κατ' ανάγκη τις εκφραζόμενες απόψεις ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις.

Η δηλούσα

Ευδοκία Θανασά

Ο Παναγής Παπαληγούρας και η συμβολή του στην ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες

Σημαντικοί Όροι: [Παναγής Παπαληγούρας, Συμφωνία Σύνδεσης, Ένταξη, Ευρωπαϊκές Κοινότητες, ευρωπαϊκή πολιτική]

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει τη συνεισφορά του Παναγή Παπαληγούρα στην ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (Ε.Κ.). Για το σκοπό αυτό, αρχικά, γίνεται αναφορά στην πορεία που ακολούθησε η χώρα υποβάλλοντας αίτηση Σύνδεσης με τις Ε.Κ. και μετέπειτα για πλήρη Ένταξη, τις διαπραγματεύσεις που πραγματοποιήθηκαν, τα αποτελέσματα, τα οφέλη και τις αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν.

Κατόπιν, γίνεται μνεία στον Κωνσταντίνο Καραμανλή και σε προσωπικότητες που διαδραμάτισαν ξεχωριστό ρόλο σε όλη τη διαπραγματευτική διαδικασία. Το επίκεντρο αποτελεί ο Παπαληγούρας, ο οποίος ξεχώριζε για τις ιδεολογικές του θέσεις για την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Αναλύεται η σημαντική του προσφορά σε Ελλάδα και εξωτερικό, τόσο μετά την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης, προκειμένου να τηρηθούν οι όροι της, όσο και στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν με την επανενεργοποίησή της κατά τη Μεταπολίτευση και την προσπάθειά του για επίσπευση της διαδικασίας Ένταξης προς όφελος της Ελλάδας.

Στο τελευταίο μέρος μελετώνται οι επιμέρους αντιλήψεις του Παπαληγούρα που καλύπτουν ένα ευρύ κοινωνικοοικονομικό φάσμα στη χάραξη μιας πολιτικής ταυτότητας με την ευρωπαϊκή των δυτικών κρατών της εποχής του, παρέχοντας μια γενικευμένη θεώρηση του για τη δυνατότητα της χώρας και των πολιτών της να συμπορευτούν με τις Ε.Κ.

Στην έρευνα του ρόλου του Παπαληγούρα στη Σύνδεση και Ένταξη με τις Ε.Κ. και της συμβολής του στην ευρωπαϊκή πολιτική της χώρας, χρησιμοποιήθηκε βιβλιογραφία και πηγές από έντυπο και οπτικοακουστικό αρχείο.

Panagis Papaligouras and his contribution to the integration of Greece in the European Communities

Keywords: [Panagis Papaligouras, Association Agreement, Full Membership, European Communities, European policy]

Abstract

This research paper analyzes Panagis Papaligouras' contribution to the Greece's Association with the EEC and Full Membership in the European Communities (E.C.). It analyzes the role of Panagis Papaligouras in the relevant negotiations, results, benefits and the reactions. The first part is dedicated to the first period of the Association Agreement of 1961/62, followed by the efforts for membership.

The analysis turns to Konstantinos Karamanlis, who is considered the architect of Greece's integration, but the focus is on Papaligouras who contributed his own European ideas to the country's European course.

Special emphasis is attributed to Papaligouras' individual perceptions that covered a wide socio-economic spectrum and helped in the formulation of a modernization policy similar with that of West European states. Papaligouras also informed the Greek public opinion about the merits and dangers of the integration process.

The research has been based on the use of bibliography and archival documents from printed and audiovisual archives.

Πρωτοπόροι στην πολιτική είναι όσοι, στηριγμένοι σε ρεαλιστικές ιστορικές εκτιμήσεις, οραματίζονται ένα ευτυχέστερο εθνικό μέλλον.

Παναγής Παπαληγούρας¹

¹ Πρακτικά Α΄ Προσυνεδρίου της Νέας Δημοκρατίας, Χαλκιδική, 2 - 4 Απριλίου 1977

Περιεχόμενα

Περίληψη

Abstract

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η συμμετοχή της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ενοποίηση	4
1.1 Η Σύνδεση του 1961/62: διαπραγμάτευση και αποτελέσματα	4
1.2 Η πορεία ένταξης στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες μετά τη Μεταπολίτευση	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο ρόλος του Παναγή Παπαληγούρα στη Σύνδεση με την ΕΟΚ και την ένταξη στις Ε.Κ.	16
2.1 Ο ρόλος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ	16
2.2 Οι διαπραγματευτικές ομάδες	17
2.3 Οι αντιλήψεις του Παναγή Παπαληγούρα για την ευρωπαϊκή ενοποίηση	20
2.4 Ο ρόλος του Παναγή Παπαληγούρα στη Σύνδεση	21
2.5 Ο ρόλος του Παναγή Παπαληγούρα στην Ένταξη	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η μελέτη της συμβολής του Παναγή Παπαληγούρα στην ευρωπαϊκή πολιτική της Ελλάδας	29
3.1 Οικονομική πολιτική	30
3.2 Διεθνείς σχέσεις – εξωτερική πολιτική	39
3.3 Ειρήνη και ασφάλεια	43
3.4 Δημοκρατία και πολιτικά κόμματα	45
3.5 Κοινωνική πολιτική και παιδεία	47
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	50
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	53

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σημερινή μορφή της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπήρξε προϊόν σημαντικών ιδεολογικών και πολιτικών ζυμώσεων που εκφράστηκαν κατά καιρούς από τις ευρωπαϊκές χώρες και τους ηγέτες τους, έχοντας κριτήρια που ενέπλεκαν κυρίως την οικονομία, την κοινή αγορά, το κράτος-έθνος, τον πολιτισμό και γενικότερα τις διεργασίες προσέγγισης και ανάληψης πρωτοβουλιών για το σχηματισμό μιας ένωσης, μιας κοινότητας με κοινά χαρακτηριστικά, κυρίως οικονομικά και πολιτικά.

Η ιδέα όμως μιας Ευρώπης των λαών χρονολογείται πάνω από επτά αιώνες. Αναμφίβολα, τα πρώτα ψήγματα, οι πρώτοι εκφραστές της, ήταν διανοούμενοι που δεν είχαν κάποιον συγκεκριμένο θεσμικό ή πολιτικό ρόλο, ούτε η κατεύθυνσή τους ήταν στη δημιουργία μιας ευρείας πολιτικής ένωσης. Μνεία μπορεί να γίνει στους Pierre Dubois, Maximilien de Béthum και στον Αβά Saint-Pierre που κάλυπταν την ιστορική περίοδο από τον 14^ο έως και τον 18^ο αιώνα, οι οποίοι έβλεπαν την ευρωπαϊκή ενοποίηση υπό το πρίσμα μιας αυτοκρατορίας με τη μορφή χριστιανικής συνομοσπονδίας (Λιαργκόβας και Παπαγεωργίου, 2018, σελ. 3-4). Επίσης, η ευρωπαϊκή ιδέα εκφραζόταν και από πολιτικούς εκείνης της εποχής που όμως εκλάμβαναν την ενοποιητική διαδικασία μέσα από την εξαναγκαστική δύναμη και τη βία ηγεμονικών αρχών.

Μετά τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 και από τον 19^ο αιώνα, η γέννηση των εθνικών κρατών προκάλεσε μια σειρά από έντονους ανταγωνιστικούς προσανατολισμούς και προωθήθηκε η δημιουργία ενοποιημένων, πλέον, εθνικών μονάδων (Ιωακειμίδης, 1993, σελ. 43).

Στον 20^ο αιώνα, οι τραυματικές κληρονομίες (θύματα και καταστροφές) που επέφερε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έθεσαν τις βάσεις για την ανάπτυξη νέων θέσεων και προκλήσεων στην ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ο Richard Coudenhove-Kalergi σηματοδοτεί με το έργο του PANEUROPA κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, την προοπτική μιας ορθολογικής οργάνωσης των ενδοευρωπαϊκών σχέσεων για την οικονομική και πολιτική σύγκλιση των δυτικών κρατών (Κόκκινος, 2000, σελ. 141-144), ενώ η πρώτη συνολικά οργανωμένη πρόταση για τη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας από τον Γάλλο πολιτικό Aristide Briand, γνωστή και ως Σχέδιο Μπριάν, έτυχε χλιαρής υποδοχής ένεκα των ενδοιασμών και των διαφωνιών των περισσότερων ευρωπαϊκών κυβερνήσεων (Κλάψης, 2012, σελ. 96).

Ο Έλληνας πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, μάλιστα, ήταν ένθερμος υποστηρικτής των ιδεών του Richard Coudenhove-Kalergi ενώ για τον Aristide Briand (τον οποίο συνέδεε προσωπική φιλία), πίστευε πως με το κύρος του, ο τελευταίος, θα μπορούσε να επιτύχει το όραμα για μια ομοσπονδία των ευρωπαϊκών κρατών. Βέβαια, ο Βενιζέλος υπερθεμάτιζε την οικονομική έναντι της πολιτικής συνεργασίας των κρατών της Ευρώπης, αλλά με το σχέδιο Μπριάν πίστευε πως ενδεχομένως να εξασφαλιζόταν για τη χώρα ένα πλαίσιο ασφάλειας, ειρήνης και εδαφικής ακεραιότητας (Κόκκινος, 2000, σελ. 147).

Το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε τις ευρωπαϊκές χώρες κατεστραμμένες και ερειπωμένες και το δίπολο Δυτική – Ανατολική Ευρώπη να έρχεται στο προσκήνιο. Μπροστά σε αυτό το φάσμα των πολιτικών και πολεμικών συνεπειών, παρουσιάστηκε η αδήριτος ανάγκη τα κράτη της Ευρώπης να συνεργαστούν στην πράξη και να πάρει σάρκα και οστά η ευρωπαϊκή ενοποίηση, ένας τρίτος πόλος δηλαδή, που θα εξασφάλιζε μια σχετική αμυντική αυτονομία και ισορροπία στο διεθνές πεδίο (Κόκκινος, 2000, σελ. 148).

Το διάστημα 1945-1950 λαμβάνουν χώρα σημαντικές πρωτοβουλίες για την ευρωπαϊκή συνεργασία των κρατών και συστήνονται οργανισμοί και ενώσεις σε επίπεδο οικονομικό, πολιτικό, αμυντικό, όπως ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας, το Συμβούλιο της Ευρώπης, το NATO (Ιωακειμίδης, 1993, σελ. 45).

Σε αυτή τη εποχή, η συγκυρία να βρεθούν στον ιστορικού ρου πολιτικές προσωπικότητες και σπουδαίοι ηγέτες κρατών της Γηραιάς Ηπείρου ήταν οπωσδήποτε καταλυτική και με ιδιαίτερη σημασία για το μέλλον της. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο καγκελάριος της Γερμανίας Konrad Adenauer και ο Ιταλός πρωθυπουργός Alcide De Gasperi. Αμφότεροι προώθησαν τη σύνδεση και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση των χωρών τους μετά την ήττα των φασιστικών καθεστώτων τους ενώ ξεχωριστή θέση κατέχουν ο Γάλλος Υπουργός Εξωτερικών Robert Schuman και ο Jean Monnet (Τσαρδανίδης, 2016, σελ. 26-27).

Η Διακήρυξη του Schuman (9 Μαΐου 1950) οδήγησε στη σύσταση της πρώτης Ευρωπαϊκής Κοινότητας, της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ) ενώ η Συνθήκη της Ρώμης (25 Μαρτίου 1957) με τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) στην οποία συμμετείχαν έξι χώρες (Γαλλία, Γερμανία Ιταλία, Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο), αποτελεί κορυφαίο

σταθμό της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης (Κόκκινος, 2000, σελ. 172).

Στα τέλη της δεκαετίας του '50 η Ελλάδα ξεκίνησε τη δική της προσπάθεια να προσδεθεί στο άρμα των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Στην προσπάθεια αυτή δεν έλειψαν οι δικοί της οραματιστές και πολιτικοί που συνέβαλαν στην υλοποίηση της ευρωπαϊκής ιδέας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η συμμετοχή της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ενοποίηση

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και το τέλος του Εμφυλίου, η Ελλάδα ακολούθησε μια φιλοδυτική προσέγγιση η οποία αποτυπώθηκε θεσμικά με τη συμμετοχή της στους κόλπους του ΝΑΤΟ, το 1952. Δύο χρόνια αργότερα από τις Συνθήκες της Ρώμης (1957), η Ελλάδα θα αιτηθεί τη Σύνδεσή της με το νεοσύστατο ευρωπαϊκό οργανισμό (Ιωακειμίδης, 1993, σελ. 435).

1.1 Η Σύνδεση του 1961/62: διαπραγμάτευση και αποτελέσματα

Η Ελλάδα ήταν η πρώτη τρίτη χώρα που διένυε το στάδιο της οικονομικής της ανάπτυξης και συνδέθηκε με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) το 1961/62. Οι διαθέσιμες επιλογές κατά την ιστορική περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή ήταν η συμμετοχή στην ΕΟΚ ή στην ΕΖΕΣ (Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελευθέρων Συναλλαγών). Η ΕΖΕΣ τελούσε υπό την αιγίδα της Μεγάλης Βρετανίας και συνεπώς η πρώτη επιλογή φαινόταν πιο συμφέρουσα (Μπότσιου, 2010α, σελ. 303). Η κύρια αιτία ήταν πως η Ελλάδα δεν μπορούσε να αποτελέσει μέλος μιας ομάδας κρατών με κοινό άξονα τη βαριά βιομηχανία. Η ίδια δεν διέθετε κάτι αντίστοιχο αλλά είχε τη δυνατότητα να μετέχει σε μια Κοινή Αγορά και ειδικά σε μία Αγορά όπως αυτή που προασπιζόταν η ΕΟΚ, η οποία έδινε μεγάλη σημασία στην παραγωγή αγροτικών προϊόντων, κάτι που άμεσα ενδιέφερε το ελληνικό κράτος (Χριστοδουλίδης, 2007, σελ. 120).

Η Ελλάδα υπέβαλε επισήμως την αίτηση Σύνδεσης με την ΕΟΚ στις 8 Ιουνίου 1959. Τα ελληνικά αιτήματα κινούνταν σε τέσσερις βασικούς άξονες. Αρχικό ζήτημα αποτελούσε το να «κλειδώσει» μια μακρά μεταβατική περίοδος σχετικά με την κατάργηση των δασμών στις αναπτυσσόμενες οικονομίες. Σημαντικό, έπειτα, θα ήταν να εξασφαλιστούν μέσω ρυθμίσεων, η γεωργία και η βιομηχανία, αλλά και η ενίσχυση των επενδύσεων από πιο ανεπτυγμένες οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης. Τέλος, υπήρξε αίτημα για χρηματοδότηση έργων για υποδομές και ανάπτυξη (Καζάκος, 2010, σελ. 234-236).

Οι συζητήσεις σχετικά με το θέμα της σύνδεσης της Ελλάδας στην ΕΟΚ δεν υπήρξαν ευνοϊκές και οι διαπραγματεύσεις κάθε άλλο παρά εύκολες μπορούσαν να θεωρηθούν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι τον Ιανουάριο του 1961 το Εμποροβιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών είχε εκδώσει σχετική ανακοίνωση, η οποία υποστήριζε πως οι εμποροβιομήχανοι επικροτούσαν την ανυποχώρητη στάση της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στις διαφορές που είχαν προκύψει κατά τις διαπραγματεύσεις με την ΕΟΚ, καθώς οποιαδήποτε υποχώρηση μπορεί να αποτελούσε απειλή για την οικονομική επιβίωση της χώρας (Μπότσιου, 2010β, σελ. 35). Πρακτικά το γεγονός αυτό κατεδείκνυε το κλίμα που επικρατούσε εκείνη την εποχή αλλά και το πόσο δύσκολο ήταν για την Ελλάδα τελικά να συνδεθεί με την ΕΟΚ.

Και αυτό γιατί οι βασικότερες αντιδράσεις υπήρξαν όχι μόνο στο εσωτερικό της χώρας αλλά εκδηλώθηκαν και από κράτη που ήταν ήδη μέλη της ΕΟΚ και είχαν παρόμοια αγροτική παραγωγή και αντίστοιχα εξαγωγίμα προϊόντα, όπως η Ιταλία και η Γαλλία (λάδι, κρασί, εσπεριδοειδή κλπ). Η Ολλανδία παρήγε γαλακτοκομικά προϊόντα και δεν συμφωνούσε με την ενίσχυση της ελληνικής βιομηχανίας μέσα από τους πόρους της ΕΟΚ για όσο θα κρατούσε η μεταβατική περίοδος. Μεγάλες διαφορές υπήρξαν και αναφορικά με την παραγωγή και εξαγωγή καπνικών προϊόντων για τα οποία η Ελλάδα ζητούσε όρους λιγότερο ευνοϊκούς για άλλες χώρες, ωστόσο τα αιτήματά της ικανοποιήθηκαν σε αξιοσημείωτο βαθμό (Μπότσιου, 2010β, σελ. 15).

Η οριστική συμφωνία για τη Σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ προαναγγέλθηκε σε κοινό ανακοινωθέν Ελλάδας-ΕΟΚ στις 30 Μαρτίου 1961. Η συμφωνία αυτή προέβλεπε πως η Σύνδεση θα γινόταν αρχικά με τη μορφή μιας ένωσης τελωνειακού χαρακτήρα και θα μεσολαβούσε μακρά μεταβατική περίοδος. Η μεταβατική περίοδος αυτή στην ουσία αποτελούσε μια δικλείδα ασφαλείας, με βάση την οποία η Ελλάδα θα γινόταν πλήρως μέλος της Κοινότητας μόλις η οικονομική της ανάπτυξη και πρόοδος θα μπορούσε να το επιτρέψει και όταν πλέον η χώρα θα ήταν δυνατό να ανταπεξέλθει στις υποχρεώσεις που προέβλεπαν οι Συνθήκες της Ρώμης (Χαρίτος, 1981, σελ. 44-45).

Για την επίτευξη του προαναφερθέντος σκοπού, η σύμβαση μαζί με τα πρωτόκολλα που περιλαμβάνονταν στη συμφωνία, στόχευαν στο να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά οι δυσκολίες που ενυπήρχαν στην ελληνική οικονομία και προέβλεπαν προγράμματα χρηματοδότησης, ως μια υποβοήθηση της επίσπευσης της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας με μια ταυτόχρονη μέριμνα για τη γρηγορότερη εξυπηρέτηση και βελτίωση αναφορικά με το βιοτικό επίπεδο του λαού της χώρας (Μπότσιου, 2015)².

Η στάση των κομμάτων της αντιπολίτευσης, σε γενικές γραμμές, ήταν θετική απέναντι στη Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ, εκτός από την ΕΔΑ που εξέφραζε αντίθεση εκ θεμελίων και διάφορες επιφυλάξεις. Ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ), το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, η ΓΣΕΕ, η ΠΑΣΕΓΕΣ και οι Επαγγελματίες Βιοτέχνες, όλοι με τη σειρά τους, απέτειναν συγχαρητήρια μηνύματα προς την Κυβέρνηση στην προσπάθεια ευρωπαϊκής ενοποίησης (Μινώτου, 2007, σελ. 143).

Στις 19 Μαΐου 1961, όταν και πραγματοποιήθηκε το Συμβούλιο Υπουργών των «Εξι» στις Βρυξέλλες, το αποτέλεσμα της συζήτησης ήταν αρνητικό για την Ελλάδα και την ελληνική κυβέρνηση, καθώς ζητήθηκε να επανεξεταστούν διάφοροι όροι της συμφωνίας και να διενεργηθούν καινούριες διαπραγματεύσεις. Αλλά η ελληνική πλευρά τήρησε στάση άκαμπτη και οι όποιες διαφορές και δυσκολίες (κυρίως από την ιταλική πλευρά) υπερκεράστηκαν τελικώς, ώστε στις 12 Ιουνίου 1961 εγκρίνεται η συμφωνία στην τελική μορφή της (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 68,71, τ. 5Α).

Η Συμφωνία Σύνδεσης υπεγράφη στις 9 Ιουλίου 1961 στην Αθήνα. Η συγκεκριμένη σύμβαση, γνωστή και ως «Συμφωνία των Αθηνών», πρόσφερε το γόνιμο έδαφος για μετέπειτα διαπραγματεύσεις αντίστοιχου τύπου και με άλλες τρίτες χώρες που ενδιαφέρονταν για σύνδεση, όπως η Τουρκία, η Μάλτα και η Κύπρος (Μπότσιου, 2015)³.

² <https://www.kathimerini.gr/society/820322/i-apofasi-gia-syndesi-me-tin-eok/>

³ Ο.π.

Με απώτερο στόχο την πλήρη ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ στο προσεχές μέλλον, η Συμφωνία προέβλεπε τη σταδιακή εγκαθίδρυση τελωνειακής ένωσης μεταξύ των δύο συμβαλλόμενων πλευρών σαν στάδιο προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας στους κανόνες της Κοινής Αγοράς. Στο διάστημα αυτό, η Ελλάδα θα μείωνε δασμούς και ποσοτώσεις με ρυθμό πιο αργό συγκριτικά με το ρυθμό μείωσης των δασμών που θα ακολουθούσαν οι «Εξι» απέναντί της (Παπαστάμκου, 2015, σελ. 132-133).

Πιο αναλυτικά, η Συμφωνία Σύνδεσης επέβαλλε για την τελωνειακή ένωση μια μεταβατική περίοδο συνολικά 22 ετών, μια περίοδο χωρισμένη σε δύο φάσεις, 12 και 22 ετών. Στα διαστήματα αυτά, θα επιβαλλόταν στην Ελλάδα μια κατάργηση των δασμών αναφορικά με τις εισαγωγές όπως και οποιουδήποτε μέτρου περιορισμού που ήταν αντίθετο στην ελεύθερη κυκλοφορία βιομηχανικών αγαθών στην ελεύθερη αγορά μεταξύ των χωρών της Κοινότητας. Από την άλλη πλευρά, οι χώρες-μέλη της Κοινότητας θα όφειλαν να καταργήσουν με τη σειρά τους δασμούς και περιοριστικά μέτρα όσον αφορά τα ελληνικά προϊόντα σε ένα βάθος δώδεκα χρόνων, ή αν ήταν εφικτό και πιο νωρίς (Παπαστάμκου, 2015, σελ. 117).

Η Ελλάδα θα είχε την υποχρέωση κατά τη μεταβατική αυτή περίοδο να συμμορφωθεί με ένα κοινό εξωτερικό σύστημα δασμών που ίσχυε στην ΕΟΚ αναφορικά με τα εισαγόμενα βιομηχανικά αγαθά προερχόμενα από τρίτες χώρες και να αποδεχθεί κάποιες ρήτρες ασφαλείας. Στον τομέα της γεωργίας και αγροτικής παραγωγής, η ΕΟΚ δεν θα διατηρούσε δασμούς στα κύρια ελληνικά προϊόντα που ήταν δυνατό να εξαχθούν. Ταυτόχρονα η αγροτική πολιτική της Ελλάδας θα προσαρμοζόταν στους κανόνες της κοινής αγροτικής πολιτικής της ΕΟΚ με την εφαρμογή της να λαμβάνει χώρα για κάθε προϊόν ξεχωριστά. Με τέτοιο τρόπο μάλιστα, ώστε να διασφαλίζεται η ίση μεταχείριση ανάμεσα στα προϊόντα όλων των κρατών που ήταν μέλη της Κοινότητας και σε παρόμοια προϊόντα που διέθετε η Ελλάδα στις αγορές των συμβαλλόμενων χωρών (Καζάκος, 2010, σελ. 233-235). Υπήρξε επίσης για την ενίσχυση της ελληνικής αγοράς, μια οικονομική χορηγία με τη μορφή δανείου από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων προς την Ελλάδα που άγγιζε το ποσό των 125 εκατομμυρίων δολαρίων για χρονικό διάστημα που οριζόταν σε πέντε έτη (Μινώτου, 2007, σελ. 142).

Οι ευνοϊκοί, σχετικά, όροι με τους οποίους εντάχθηκε η Ελλάδα είχαν ως αποτέλεσμα το χαρακτηρισμό της Σύνδεσης ως «ένταξης εν σμικρώ» (Μπότσιου, 2010α, σελ. 307), ενώ οι «Έξι» είχαν σαφώς δηλώσει ότι μια τέτοια συμφωνία δεν θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για ανάλογες συμφωνίες και με άλλες τρίτες χώρες. Η Σύνδεση κάλυπτε σε μεγάλο βαθμό τα αιτήματα της Ελλάδας για την εγκαθίδρυση μιας μεγάλης Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελεύθερων Συναλλαγών (ΕΖΕΣ), η οποία θα έφερνε σε συνεργασία την ΕΟΚ με τις υπόλοιπες χώρες του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (ΟΕΟΣ) (Παπαστάμκου, 2015, σελ. 119).

Η Κοινή Αγορά που αποτελούσε στόχο της ΕΟΚ ήταν μια βασική αιτία που επιφανείς Έλληνες πολιτικοί της εποχής εκείνης επιθυμούσαν τη συμμετοχή της Ελλάδας. Οικονομικοί λόγοι, όπως το γεγονός ότι το μεγαλύτερο κέρδος του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου (περίπου 40% των ελληνικών εξαγωγών και των ελληνικών εισαγωγών) προέκυπτε από συναλλαγές με χώρες της ΕΟΚ, επέτειναν την ανάγκη να μη μείνει η χώρα εκτός από το κοινοτικό εμπόριο και τις οικονομικές εξελίξεις που σηματοδοτούσε η δημιουργία της ΕΟΚ (Μπότσιου, 2010β, σελ. 14).

Η λογική του προστατευτισμού ήταν ένας τρόπος εξισορρόπησης και διασφάλισης μιας οικονομικής ασφάλειας κατά τα χρόνια που η Ελλάδα είχε μόλις βγει από την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου και χρειαζόταν περισσότερο από όλα μια νομισματική σταθεροποίηση και μια γενικότερη ανασυγκρότηση. Βέβαια στα χρόνια αυτά είχε κάνει την εμφάνισή της η σημαντική βοήθεια από την Αμερική μέσω του σχεδίου Marshall, κι αυτό οδήγησε σε μια επανάπαυση και σε μια καθυστέρηση απαραίτητων μεταρρυθμίσεων. Τελικά, αυτή η λογική έκανε τη χώρα να μη μπορεί να ανταπεξέλθει στον ανταγωνισμό και στις συνεχόμενες διακυμάνσεις των διεθνών αγορών. Όπως ήταν φυσικό και επόμενο η Ελλάδα αδυνατούσε να προσελκύσει ξένες επενδύσεις. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν εσωτερική αποδιάρθρωση, υποαπασχόληση ή ανεργία στο εσωτερικό της χώρας και επαναλαμβανόμενες κρίσεις αναφορικά με τις εξαγωγές και το διεθνές εμπόριο (Μπότσιου, 2010β, σελ. 14-15).

Ένα μεγάλο ποσοστό των ελληνικών προϊόντων που δεν κατέληγαν στην εγχώρια αγορά διοχετεύονταν στις αγορές του Ανατολικού Μπλοκ κάνοντας ακόμη πιο χαμηλή την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής παραγωγής. Ως εκ τούτου,

δημιουργήθηκε ένα πλαίσιο για την εξάρτηση της Ελλάδας στον τομέα των εξαγωγών από κομμουνιστικές χώρες σε αγροτικές καλλιέργειες που ήταν κρίσιμες για την οικονομία και την κοινωνία, όπως ήταν η παραγωγή καπνού. Συνεπώς, η Σύνδεση με την ΕΟΚ θεωρήθηκε μια δραστική λύση για τα επαναλαμβανόμενα και χωρίς τέλος προβλήματα της Ελλάδας (Μπότσιου, 2015)⁴.

Αναφορικά με την υπέρβαση των εμποδίων στις διαπραγματεύσεις υπήρξε καταλυτική η συμμετοχή και η πολιτική αντιμετώπιση της Σύνδεσης από τους ηγέτες των ευρωπαϊκών χωρών, κυρίως από Γαλλία και Γερμανία, κάτι που ενίσχυσε την όποια «εύνοια» και από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Μπότσιου, 2010α, σελ. 307).

Ο τότε πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής δεν δίστασε να κάνει δημόσια δήλωση το βράδυ μετά την υπογραφή της συμφωνίας στην οποία ανέφερε ότι επρόκειτο για ένα πολύ σημαντικό γεγονός το οποίο κατεδείκνυε ότι οι χώρες-μέλη της ΕΟΚ ενδιαφέρονταν για την ενότητα και ευημερία της Ευρώπης, επιτελώντας μια ευρύτερη πολιτική αποστολή αλλά ταυτόχρονα και η Ελλάδα θα βρισκόταν σε μια ανοδική πορεία μέσα από την οποία θα προσαρμοζόταν στις ευρωπαϊκές συνθήκες (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 110-112, τ. 5Α).

Η διαδικασία επικύρωσης της Συμφωνίας Σύνδεσης Ελλάδας – ΕΟΚ αργότερα από την ελληνική Βουλή διήρκησε από τις 24 Ιανουαρίου έως τις 28 Φεβρουαρίου 1962. Η συζήτηση έλαβε χώρα μέσα σε μια ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα. Το Κόμμα Προοδευτικών θεωρούσε μερική λύση τη Σύνδεση και τασσόταν υπέρ της Ένταξης, ευθύς εξαρχής. Η Ένωση Κέντρου ήταν σύμφωνη με την προοπτική της Σύνδεσης αλλά επέκρινε την κυβέρνηση για ελλιπή ενημέρωση και καθυστέρηση στους χειρισμούς ενώ η ΕΔΑ συνέχιζε να εκφράζει τις πάγιες αντιρρήσεις της, μιλώντας για «οδοστρωτήρα της Κοινής Αγοράς» (Μπότσιου, 2010β, σελ. 31).

Με την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης, τονιζόταν η σημασία της αλληλεγγύης των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, η οποία δεν έπρεπε να είναι μόνο κοινωνικοπολιτική αλλά και οικονομική καθώς και ότι ο απώτερος στόχος όλων αυτών των ενεργειών θα ήταν η τελική σύνδεση της Ελλάδας με την Ευρώπη.

⁴ <https://www.kathimerini.gr/society/820322/i-apofasi-gia-syndesi-me-tin-eok/>

Η Συμφωνία τέθηκε εν τέλει σε ισχύ την 1η Νοεμβρίου του 1962. Ήταν ο πρόλογος του βιβλίου που μόλις ξεκινούσε για τη τελική ενοποίηση της Ελλάδας με την Ευρώπη.

1.2 Η πορεία ένταξης στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες μετά τη Μεταπολίτευση

Μετά την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης, σταδιακά η Ελλάδα είχε αρχίσει να εναρμονίζεται, ακολουθώντας τις διαδικασίες της Συμφωνίας Σύνδεσης. Έτσι, οι ελληνικές εισαγωγές από τα κράτη-μέλη πολλαπλασιάστηκαν, όπως επίσης και οι εξαγωγές της χώρας στην Ευρώπη. Ως προς τη γεωργική πολιτική βέβαια, υπήρξε τα πρώτα έτη μια καθυστέρηση στην εναρμόνιση με την αντίστοιχη της ΕΟΚ (Παπαληγούρας, 1979, σελ. 136). Ωστόσο, η πορεία της Ελλάδας προς την Ευρώπη φάνηκε να διακόπτεται όταν αιφνιδιαστικά, τον Απρίλιο του 1967, επεβλήθη με πραξικόπημα η δικτατορία των Συνταγματαρχών.

Η ελπίδα και το σχέδιο της Ελλάδας για τη συμμετοχή και ένταξη στην ΕΟΚ τέθηκε σε αναστολή με την επιβολή της Χούντας (1967-1974), καθόσον το δικτατορικό καθεστώς ήταν αντίθετο με τις αρχές της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, προβάλλοντας ένα μίγμα αντιευρωπαϊσμού και εθνοκεντρισμού. Αλλά και η Κοινότητα προτίμησε να «παγώσει» τη Σύνδεση μέχρις ότου αποκατασταθεί η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα και ο κοινοβουλευτισμός. Την περίοδο της Δικτατορίας τα σχετιζόμενα ζητήματα με τη Σύνδεση τέθηκαν στο περιθώριο, η προβλεπόμενη προσαρμογή της ελληνικής οικονομίας στην ευρωπαϊκή, ανακόπηκε, όπως και οι επιμέρους προσαρμογές σε διοικητικούς μηχανισμούς, οικονομικούς θεσμούς και δομές της χώρας, με εξαίρεση τον προοδευτικό δασμολογικό αφοπλισμό (Καζάκος, 2010, σελ. 289-292). Η δε οικονομική βοήθεια της ΕΟΚ, σταμάτησε και από τα 125 εκ. δολάρια του Πρώτου Χρηματοδοτικού Πρωτοκόλλου απορροφήθηκαν, εν τέλει, μόνο τα 69 εκ. (Παπαληγούρας, 1979, σελ. 135-137).

Το 1974 με την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος στη χώρα, αποκαταστάθηκε παράλληλα και η ευρωπαϊκή πολιτική από το σημείο που είχε μείνει στάσιμο (Παπαληγούρας, 1979, σελ. 136) με την ενεργοποίηση και πάλι της Συμφωνίας Σύνδεσης στις 17 Σεπτεμβρίου 1974 (Βιομηχανική Επιθεώρηση, 1979, σελ. 395). Ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής έθεσε ως προτεραιότητα της πολιτικής του την πλήρη ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (Ε.Κ.)⁵

Στο διάστημα 1974-1979, η ελληνική κυβέρνηση κινήθηκε προς τη διαδικασία της εναρμόνισης με την ΚΑΠ (Κοινή Αγροτική Πολιτική) των Ε.Κ. Ζητήματα που τέθηκαν εκατέρωθεν από Ελλάδα (όπως άρση ποσοτώσεων και ορισμένων αντισταθμιστικών εισφορών) και κράτη-μέλη (κατάργηση ειδικού δασμολογικού καθεστώτος – φόρων εισαγωγής) διευθετήθηκαν κατόπιν έντονων και συνεχών διαπραγματεύσεων (Παπαληγούρας, 1979, σελ. 136-137).

Το βάρος πλέον είχε μετακινηθεί από τη Σύνδεση στην προσπάθεια για πλήρη Ένταξη. Εξάλλου, η Σύνδεση είχε πιο αμιγώς οικονομικά χαρακτηριστικά ενώ η Ένταξη στην ΕΟΚ ήταν μια πολυεπίπεδη ενοποίηση και με θεσμικά – πολιτικά χαρακτηριστικά (Χριστοδουλίδης, 2007, σελ. 123). Αρχικά, οι χώρες της ΕΟΚ διατήρησαν μια στάση επιφύλαξης απέναντι στην Ελλάδα και προτιμούσαν τη λύση της αναθέρμανσης της Σύνδεσης γιατί επικρατούσε ο φόβος πως τα ελληνοτουρκικά προβλήματα θα μεταφέρονταν στο εσωτερικό περιβάλλον των Ε.Κ. (Μολυβιάτης, 2000, σελ. 74). Αυτό είχε ως συνέπεια, ο πρωθυπουργός, δύο μήνες μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας (Νοέμβριος 1974), να εκδηλώσει την πρόθεση της κυβέρνησης για ένταξη της χώρας στις Ε.Κ. το ταχύτερο δυνατό (Παπαληγούρας, 1979, σελ. 138-139).

⁵Η αναφορά γίνεται στους τρεις διεθνείς οργανισμούς, την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ), την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας (ΕΥΡΑΤΟΜ) που αποτελούσαν τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, όπως ιδρύθηκαν με τη Συνθήκη Συγχώνευσης των Βρυξελλών το 1965.

(Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Συνθήκη Συγχώνευσης: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/el/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/merger-treaty>)

Η ελληνική κυβέρνηση πρόκρινε στο δίλημμα συνέχιση Σύνδεσης ή πλήρης Ένταξη, το δεύτερο. Και αυτό το έπραξε – παρόλη την επιμονή της Αντιπολίτευσης για Σύνδεση – διότι υπήρχαν ξεκάθαροι λόγοι. Ένας βασικός λόγος, ήταν η αίσθηση σταθερότητας μέσα στο πλαίσιο της Κοινότητας που θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να βοηθήσει να διατηρηθούν ανέπαφα τόσο το δημοκρατικό της σύστημα όσο και οι δημοκρατικοί της θεσμοί. Επίσης, λόγω της υπαρκτής απειλής της Τουρκίας (η τελευταία είχε εισβάλει το 1974 στην Κύπρο επωφελούμενη την πολιτική ρευστότητα στην Ελλάδα με τη Δικτατορία και με τη χώρα να αποχωρεί από το ΝΑΤΟ) αλλά και της έντονης εξάρτησης που είχε δημιουργηθεί στα μεταπολεμικά χρόνια από τις ΗΠΑ, η Ελλάδα είδε την ΕΟΚ σαν μια ευκαιρία να ανεξαρτητοποιηθεί. Να υπάρξει ως χώρα πιο αυτόνομη με ισχυρή διαπραγματευτική δύναμη και με τη δική της θέση ανάμεσα στις άλλες χώρες του κόσμου. Επιπλέον, η προσχώρηση με την ΕΟΚ φαινόταν σαν ένας παράγοντας που θα μπορούσε να δώσει ώθηση στην ανάπτυξη της κοινωνίας και οικονομίας της Ελλάδας. Ένας παράγοντας εκσυγχρονισμού της χώρας από τα θεμέλια που θα συνέβαλε στην ευκαιρία να δώσει μετέπειτα το δικό της παρόν διεθνώς, να έχει λόγο, να μπορεί να επηρεάσει τα ευρωπαϊκά πρότυπα και τις διαδικασίες (Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, 2018)⁶.

Σε όλη τη διαπραγματευτική πορεία ακολουθήθηκαν βασικές στρατηγικές έναντι των αντιδράσεων των ευρωπαίων. Η συγκυρία ήταν τέτοια για την ανάγκη η ένταξη να επιτευχθεί γρήγορα και αυτό γιατί οι διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας ήταν ορατές.

Από την ελληνική κυβέρνηση επιχειρήθηκε να επιβληθούν άμεσα και όχι σε ένα στάδιο προενταξιακό, παρόμοιοι όροι με αυτούς της πρωθύστερης διαπραγματευτικής ένταξης των χωρών Ιρλανδίας, Μεγάλης Βρετανίας, Δανίας και Νορβηγίας (1971). Η τελευταία, τελικά, δεν εντάχθηκε και η Ελλάδα προσπάθησε να καλύψει τη θέση της σκανδιναβικής χώρας αποσυνδέοντας τις όποιες περιπτώσεις συσχέτισης με Ισπανία και Πορτογαλία (χώρες μεσογειακές που εκείνη την περίοδο έδιναν τον δικό τους αγώνα για την ενοποίησή τους με την Ευρώπη), οι οποίες παρουσίαζαν πολύ καλύτερες αναπτυξιακές και δημοσιονομικές επιδόσεις (Manuel and Royo, 2004, σελ. 6,9). Η επιμονή για ένταξη θα αφορούσε μόνο την ίδια την

⁶ <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/i-ellada-stin-ee/i-poreia-tis-elladas-stin-europaiki-enosi.html>

Ελλάδα και όχι τις συγκεκριμένες χώρες της Ιβηρικής (Μπότσιου, 2005, σελ. 106). Εξάλλου, στην εμπλοκή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα ελληνοτουρκικά ζητήματα και το Κυπριακό, η Ελλάδα ήταν ξεκάθαρη. Κανένας συσχετισμός με αυτά και με την όποια σε βάθος χρόνου ένταξη της Τουρκίας (Βαληνάκης, 2000, σελ. 35-36).

Και ασφαλώς υπήρχε και το γεγονός ότι η ΕΟΚ από την υπογραφή της Σύνδεσης και μέχρι το 1974 είχε επεκτείνει τη χάραξη κοινών και συντονισμένων πολιτικών που δεν προβλέπονταν στη Συμφωνία Σύνδεσης. Στα νέα αυτά δεδομένα και παραχωρώντας η ΕΟΚ προνόμια σε τρίτες χώρες, τα προνόμια που είχε αποκομίσει η Ελλάδα από τη Συμφωνία Σύνδεσης στην πράξη αναιρούνταν (Παπαληγούρας, 1979, σελ. 138).

Στο εσωτερικό της χώρας το κλίμα ήταν πολεμικό. Η ανερχόμενη πολιτική δυναμική του ΠΑΣΟΚ, υπό την ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου, με την αμφίσημη και μάλλον αρνητική στάση για ένταξη στην ΕΟΚ, αποτελούσε κίνδυνο η χώρα να αποκοπεί από την πρόσδεση στον άξονα της Ευρώπης και για αυτό επιταχύνθηκαν οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις ώστε να έχουν μη αναστρέψιμο χαρακτήρα (Μπότσιου, 2010α, σελ. 110).

Εν τέλει, στις 12 Ιουνίου 1975, κατατέθηκε η αίτηση για οριστική ένταξη του ελληνικού κράτους στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Στο ελληνικό αίτημα για ένταξη στην ΕΟΚ, απόκριση ήρθε μέσω της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οποία έπρεπε να δώσει μια απάντηση, όπως οριζόταν από τη Συνθήκη της Ρώμης. Παρά τη γενική παραδοχή ότι η απόκριση θα έπρεπε να είναι θετική προς την Ελλάδα, στις 28 Ιανουαρίου του 1976 ανακοινώθηκε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να περάσει ένα προενταξιακό στάδιο, και εφόσον δείξει πρόοδο, θα μπορούσε να γίνει ισότιμο μέλος της ΕΟΚ αργότερα (Παπαληγούρας, 1979, σελ. 139).

Για όσο διήρκησε αυτή η διαδικασία, η ελληνική κυβέρνηση έδωσε πραγματικές μάχες με τους εταίρους της ΕΟΚ. Η Γερμανία κυρίως του καγκελαρίου Helmut Schmidt ήταν η χώρα που καίρια βοήθησε στο εγχείρημα της Ελλάδας και των επιδιώξεών της για ένταξη στις Ε.Κ., δευτερευόντως και η Γαλλία. Ο γαλλογερμανικός άξονας αναγνώρισε τις ελληνικές προσπάθειες και έδωσε βαρύτητα, εν τέλει, στην πολιτική διάσταση του θέματος (Μπότσιου, 2010α, σελ. 310).

Οι διαπραγματεύσεις εξελίχθηκαν σε τρεις φάσεις. Στην πρώτη προσδιορίστηκαν οι θέσεις και υπεβλήθησαν οι προτάσεις σε ειδικότερα θέματα στενά συνδεδεμένα με την ένταξη. Στη δεύτερη, εκτέθηκαν οι απόψεις Ελλάδας και ΕΟΚ και στη τελευταία φάση, οι διαφορές επιλύθηκαν με αμοιβαίες υποχωρήσεις και ένα πακέτο συμφωνίας σε επίπεδο ανώτατης πολιτικής ηγεσίας (Παπαληγούρας, 1979, σελ. 139).

Οι παρεμβάσεις της ελληνικής κυβέρνησης ήταν καθοριστικές. Το κλίμα αντεστράφη και η Υπουργική Σύνοδος στις 27 Ιουλίου του 1976 έλαβε πανηγυρικό χαρακτήρα. Σε αυτή συμφωνήθηκαν ουσιαστικά θέματα, όπως η αποδοχή από την Ελλάδα του λεγόμενου κοινοτικού κεκτημένου (acquis communautaire) των ιδρυτικών συνθηκών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, όπως είχαν τροποποιηθεί και συμπληρωθεί περιλαμβάνοντας θέματα της τελωνιακής ένωσης, της κοινής αγροτικής και εμπορικής πολιτικής, της περιφερειακής πολιτικής, ορισμένων μέτρων κοινωνικής πολιτικής και το χρηματοδοτικό σύστημα ιδίων πόρων του προϋπολογισμού της Κοινότητας. Επίσης, η χώρα αποδεχόταν το παράγωγο δίκαιο, που αποτελούσε μέρος του κοινοτικού κεκτημένου και αφορούσε κυρίως τους Κανονισμούς, τις Οδηγίες, τις Αποφάσεις και τις Συστάσεις που είχε νομικά καθιερώσει η ΕΟΚ. Η Ελλάδα αποκτούσε το δικαίωμα του παρατηρητή ενώ αξίζει να αναφερθεί ότι οι ρυθμίσεις αυτές είχαν ισχύσει δυο χρόνια νωρίτερα, όταν Αγγλία, Δανία και Ιρλανδία μετείχαν στη διεύρυνση των Ε.Κ., που πλέον αριθμούσε εννέα μέλη (Ζαχαρόπουλος, 2011, σελ. 36-38).

Το Φεβρουάριο του 1977 υπεγράφη το Δεύτερο Χρηματοδοτικό Πρωτόκολλο της Ελλάδας με την ΕΟΚ, με τη διάθεση ενός ποσού 280 εκ. λογιστικών μονάδων με τη μορφή δανείου, κεφαλαίων για επιδότηση του επιτοκίου και ειδικό δάνειο εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας (Παπαληγούρας, 1979, σελ. 137). Το Δεκέμβριο του 1978 διαπιστώνεται προσωρινό αδιέξοδο στις διαπραγματεύσεις και κατόπιν επιστολής – διαμαρτυρίας του Καραμανλή και μαραθώνιας Συνόδου των Υπουργών της Κοινότητας επιτυγχάνεται μια συμβιβαστική λύση στα σοβαρότερα ζητήματα – διαφωνίες (όπως π.χ. στη μεταβατική περίοδο, στη γεωργία κ.α.). Τον Απρίλιο του 1979 ρυθμίζονται τα τελευταία θέματα (δημοσιονομικά) και στις 27 Μαΐου του ίδιου χρόνου υπογράφεται η Συμφωνία Προσχωρήσεως της Ελλάδας στην ΕΟΚ (Βιομηχανική Επιθεώρηση, 1979, σελ. 396).

Όλα αυτά, μέχρι και την τελική ημερομηνία της 1ης Ιανουαρίου 1981, ημερομηνία κατά την οποία καταργήθηκε η ισχύς της παλαιότερης τελωνειακής Συμφωνίας Σύνδεσης και η Ελλάδα έγινε πλέον πλήρες και ισότιμο μέλος της ΕΟΚ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο ρόλος του Παναγή Παπαληγούρα στη Σύνδεση με την ΕΟΚ και την ένταξη στις Ε.Κ.

Στις διαπραγματεύσεις της ελληνικής κυβέρνησης με τις χώρες των Ε.Κ. τόσο κατά την περίοδο της Σύνδεσης, όσο και κατά την περίοδο της Ένταξης, σπουδαίο ρόλο σαφώς και ανέπτυξε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Ο Καραμανλής όμως, είχε την τύχη να διαθέτει μια ομάδα του κυβερνητικού του επιτελείου, εμπειρογνομόνων και διπλωματών που αποτέλεσαν τα βαριά όπλα στην πολιτική του φαρέτρα.

2.1 Ο ρόλος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε ως όραμα την ενοποίηση της Ευρώπης και τη συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτήν. Θεωρούσε πως η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Κ. ήταν ο μόνος τρόπος για να θεραπευτεί η ελληνική οικονομία και να οδηγηθεί στην ευημερία ο ελληνικός λαός.

Υπήρξε θερμός υποστηρικτής της ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, έχοντας το όραμα μιας αδελφότητας των ευρωπαϊκών λαών όπου όλοι θα έχαιραν ίσης μεταχείρισης αλλά και που ταυτόχρονα η Ελλάδα θα είχε λόγο και ρόλο στις διαδικασίες της Ευρώπης. Ένα αξιόλογο και δυνατό μέλος της ενώ και στο ίδιο το εσωτερικό της χώρας θα επικρατούσε, μέσω της συνένωσης αυτής, ένα καθεστώς ευκαιριών για ευημερία και βελτίωση του βιοτικού επιπέδου για τον ελληνικό λαό. Με γνώμονα το όραμά του αυτό, υπήρξε ενθουσιώδης, ενεργητικός, σχεδιάζοντας μια ολοκληρωμένη στρατηγική την οποία και εφάρμοσε απαρέγκλιτα, με επιδεξιότητα και ελιγμούς, όταν οι συνθήκες το επέβαλλαν. Ο προσανατολισμός του αυτός ήταν συνδυασμός μιας ρεαλιστικής πολιτικής άποψης και του οραματικού ιδεώδους των στόχων της Συνθήκης της Ρώμης (Μινώτου, 2007, σελ. 146).

Χαρακτηριστικός υπήρξε και ο λόγος του, το 1961, στον οποίο υποστήριξε ότι για τη συνείδηση του ελληνικού λαού, η Σύνδεση με την ΕΟΚ δεν είναι απλά μια οικονομικού χαρακτήρα σύμπραξη, αλλά είναι ένα ιδανικό, μια οντότητα με τεράστια σημασία τόσο πολιτικά, όσο και κοινωνικά, και ότι εν τέλει, ίσως οδηγήσει όχι μόνο σε μια οικονομική συμμαχία μα και σε μια συμφωνία ειρήνης σε ολόκληρο τον κόσμο (Σβολόπουλος, 1992, σελ.110. τ. 5Α). Και βέβαια η περίφημη απάντησή του (όπως τη μετέφερε η ιστορικός Ελένη Γλύκατζη - Αρβελέρ) στο επιχείρημα του τότε καγκελάριου Schmidt, ο οποίος ανέφερε ότι η Ελλάδα δεν ήταν έτοιμη και δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις για να ενταχθεί στην Ευρώπη. Ο Καραμανλής τότε αποκρίθηκε: *«Εσείς που έχετε αιματοκυλήσει την Ευρώπη δύο φορές, έχετε το δικαίωμα να είστε μέσα στην Κοινότητα και εμείς που δώσαμε τα φώτα σε όλους εσάς, θα είμαστε εκτός»;* (Λάλας, 2015, σελ. 65-66).

Επίσης, μια πρώτη αντίδραση στα αιτήματα της Ελλάδας απέναντι στην ΕΟΚ το 1976, ήταν να προταθεί ένα μεταβατικό διάστημα πριν την ένταξη προκειμένου να γίνουν διάφορες απαραίτητες οικονομικές μεταρρυθμίσεις, πριν προσαρτηθεί η Ελλάδα στην Κοινότητα. Ο Καραμανλής, τότε, κατέθεσε παρέμβαση προς τους αρχηγούς των εννέα κρατών-μελών, ειδικά της Γερμανίας και της Γαλλίας (Μολυβιάτης, 2000, σελ. 74-76) και η πρόταση, τελικώς, για μεταβατικό διάστημα απορρίφθηκε, ώστε υπεγράφη στις 28 Μαΐου του 1979, στην Αθήνα, η Πράξη Προσχώρησης.

2.2 Οι διαπραγματευτικές ομάδες

Αν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής μπορεί λοιπόν να χαρακτηριστεί ως ο πολιτικός «αρχιτέκτονας» της ευρωπαϊκής πολιτικής της Ελλάδας, τότε δεν θα πρέπει να παραλείψουμε τους «μηχανικούς» που ταυτόχρονα έβαλαν πλάτη για το κτίσιμο των σχέσεων της χώρας με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και επεξεργάστηκαν την επιμέρους στρατηγική και τα τεχνικά πλαίσια. Ο Καραμανλής βασίστηκε σε μία ομάδα ευρωπαϊστών ομοϊδεατών τόσο κατά τη Σύνδεση όσο και αργότερα στην Ένταξη.

Η ομάδα αυτή περιελάμβανε τεχνοκράτες και πολιτικούς. Από μια οπτική γωνία με τεχνοκρατικά – τραπεζικά χαρακτηριστικά, συμμετείχαν διαχρονικά ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου και ο Ξενοφών Ζολώτας που ήταν και Διοικητής της Τραπεζής της Ελλάδος στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων ένταξης (Μπότσιου, 2019)⁷ και ο οποίος είχε αναλωθεί σε μια σειρά εκθέσεων αναφορικά με τους επιδιωκόμενους στόχους της ελληνικής οικονομικής πολιτικής (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 232-233, τ. 5Α).

Την περίοδο των διαπραγματεύσεων για τη Σύνδεση ο Πεσμαζόγλου ήταν οικονομικός σύμβουλος της Τράπεζας της Ελλάδας και διαμόρφωσε μια πολιτική εξωστρέφειας στις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανάπτυξη πολυμερών διαδικασιών, θεωρώντας πως οι όποιες διμερείς σχέσεις θα περιόριζαν και θα δορυφοροποιούσαν το πιο αδύναμο μέρος που εν προκειμένω, ήταν η Ελλάδα. Ο ίδιος υπήρξε αρχηγός της ελληνικής επιτροπής για την τεχνικοοικονομική υποστήριξη των εγχειρημάτων της ελληνικής πλευράς, προκρίνοντας τον προσανατολισμό στην ΕΟΚ αλλά έχοντας από την άλλη, ως μέσο προσέγγισης, την ΕΖΕΣ. Μπροστά στην εξελικτική δυναμική της ΕΟΚ, διέβλεπε τη Σύνδεση ως μια συμφωνία – διαδικασία προνομιακού χαρακτήρα για την Ελλάδα που θα την οδηγούσε ομαλά και με τους λιγότερους κραδασμούς στον ευρωπαϊκό διάδρομο της ευημερίας και της ανάπτυξης (Μινώτου, 2007, σελ. 133, 139-140).

Ενώ οι διαπραγματεύσεις για τη Σύνδεση αφορούσαν δύο κυρίως Υπουργεία (Οικονομικών - Εθνικής Οικονομίας και αργότερα Γεωργίας), η διαπραγμάτευση της Ένταξης διήρκησε περισσότερο και αφορούσε το σύνολο των Υπουργείων (Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, 2006)⁸. Με το ν.445/1976 συγκροτήθηκε η Κεντρική Επιτροπή Διαπραγματεύσεων (ΚΕΔ) καθώς και Ειδικές Υπηρεσίες Σχέσεων Ελλάδας – Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, των οποίων μέλη αποτέλεσαν κυβερνητικά και υψηλόβαθμα διοικητικά στελέχη και πανεπιστημιακοί. Πρόεδρος της ΚΕΔ ήταν ο Νικόλαος Κυριαζίδης (Υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος) και μετέπειτα ο Βύρων Θεοδωρόπουλος, Πρέσβης – Γ.Γ. του Υπουργείου Εξωτερικών. Μέλη ήταν οι πανεπιστημιακοί καθηγητές, Αλέκος Χλωρός και Δημήτριος Τελάλης και οι

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=ZKfRYNREiGg>

⁸ <https://archive.ert.gr/36134/>

Αθανάσιος Ανδρεόπουλος και Άγγελος Ζαχαρόπουλος, Γενικοί Διευθυντές των Υπουργείων Συντονισμού και Γεωργίας, αντίστοιχα. Γραμματέας ήταν ο Γεώργιος Τερζής, οικονομολόγος του Υπ. Συντονισμού. Κυβερνητικός υπεύθυνος των διαπραγματεύσεων ήταν ασφαλώς ο Παπαληγούρας από τη θέση του Υπουργού Συντονισμού. Αξιοσημείωτη ήταν και η προσφορά του Γεώργιου Κοντογιώργη (διοικητικό στέλεχος), ως Υφυπουργού Συντονισμού και αργότερα ως Υπουργού Άνευ Χαρτοφυλακίου για θέματα σχέσεων με τις Ε.Κ. (Ζαχαρόπουλος, 2011, σελ. 139), όπου σύμφωνα με τον ίδιο στις διαπραγματεύσεις για την Ένταξη χρειάστηκε αφανής δουλειά με αποκλειστική εφαρμογή του Κοινοτικού Δικαίου στο ελληνικό δίκαιο με την επιφύλαξη ορισμένων μεταβατικών ρυθμίσεων προσαρμογής (Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, 2006)⁹.

Από πολιτική οπτική, αναντίρρητα, ξεχωριστή θέση κατείχε ο Παναγής Παπαληγούρας (Μπότσιου, 2019)¹⁰, πέραν των Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα (Υπουργού Εξωτερικών, 1956-1961) και Αριστείδη Πρωτοπαπαδάκη (Υπουργού Συντονισμού, 1958-1961).

Ο Παπαληγούρας (1917-1993), με προπτυχιακές σπουδές στις Οικονομικές - Πολιτικές Επιστήμες και Νομική σε Ελλάδα και μεταπτυχιακές σε Δίκαιο, Φιλοσοφία και Διεθνείς Σχέσεις στο εξωτερικό, υπήρξε υφηγητής του Πανεπιστημίου της Γενεύης, όπου και αγορεύτηκε το 1940. Μετά το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εγκαταλείπει την ακαδημαϊκή του καριέρα και αφιερώνεται στην πολιτική και στην προσφορά του για την πατρίδα.

Εκλεγόταν ανελλιπώς, πλην της επταετίας 1967-1973, Βουλευτής Αργολιδοκορινθίας, μετέπειτα Κορινθίας. Διετέλεσε Υπουργός των Κυβερνήσεων Παπάγου και Καραμανλή στα Υπουργεία Εμπορίου (1952-1953 Υφυπουργός, 1953-1954 Υπουργός), Συντονισμού (1954-1955), Εμπορίου και Βιομηχανίας (1956-1958).

⁹ Ο.π.

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=ZKfRYNREiGg>

Επίσης, στις κυβερνήσεις Καραμανλή, ως Υπουργός Συντονισμού (1961-1963), (1974-1977) και Υπουργός Εξωτερικών (1977-1978) μέχρι την αναγκαστική αποχώρησή του από την πολιτική σκηνή (Οκτώβριος 1978), λόγω της επιβεβαρωμένης υγείας του (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 13-14).

2.3 Οι αντιλήψεις του Παναγή Παπαληγούρα για την ευρωπαϊκή ενοποίηση

Οι ρίζες των πολιτικών πεποιθήσεων του Παπαληγούρα για την ενοποίηση των ευρωπαϊκών κρατών βρίσκονται στα χρόνια της ακαδημαϊκής του σταδιοδρομίας και πιο συγκεκριμένα στην πρωτότυπη διδακτορική διατριβή του, με θέμα «Θεωρία της Διεθνούς Κοινωνίας» (1940) που του εξασφάλισε εξάλλου και τη θέση του υφηγητή στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 13).

Στη ρηξικέλευθη διατριβή του, ο Παπαληγούρας, ορμώμενος από την ανάλυση της ευρωπαϊκής ιστορίας, δέχεται πρώτα απ' όλα την εθνική κυριαρχία των κρατών (μεγάλων και μικρών) η οποία δίνει την ισχύ προκειμένου στις διεθνείς σχέσεις να υπάρξει ισορροπία τέτοια που θα επιφέρει την ειρήνη. Αμφισβητώντας το ιδεαλιστικό ρεύμα της εποχής, προτάσει την έννοια μιας ευρωπαϊκής ηθικής για την ανεξαρτησία, τη σταθερότητα και την ισορροπία των ευρωπαϊκών κρατών (Χειλά, 2006, σελ. 217-223).

Σε αυτό το καινοτόμο εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, το οποίο κατά τον Παπαληγούρα, ήταν ιστορικά αναγκαίο και επιβεβλημένο να προχωρήσει με σύνεση, προσοχή και βραδύ ρυθμό (Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, 1976α)¹¹, τα εθνικά συμφέροντα και σύνορα, δεν καταργούνται. Απλώς περιορίζονται και αναδύεται μια ευρωπαϊκή ιδέα που βαδίζει στα χνάρια ενός φιλελευθερισμού, τύπου Keynes. Μια ευρωπαϊκή ιδέα, η οποία σαφώς και θα περιπλεκόταν από τα επιμέρους εθνικά συμφέροντα στο στίβο μάχης αλλά, όντας ο ίδιος ρεαλιστής και ιδεαλιστής συγχρόνως, πίστευε σε αυτή την ευρωπαϊκή προοπτική που περιελάμβανε το τρίπτυχο ασφάλεια, ειρήνη, ευημερία, το οποίο θα ξεπερνούσε τα εθνικά συμφέροντα.

¹¹ <https://archive.ert.gr/11392/>

Θεωρούσε, επίσης, πως το βασικό πλεονέκτημα, η κολοσσιαία διαφορά ανάμεσα στην ΕΟΚ και σε όσες άλλες μορφές τελωνειακής ένωσης ή συνεργασίας είχε ζήσει η Ευρώπη ήταν η προοπτική ότι μια πράξη, κατά κανόνα εμπορική, θα μπορούσε να αναβαθμιστεί και να εξελιχθεί σε μία, σταδιακή, βαθύτερη, ισότιμη πολιτική, κοινωνική και οικονομική αλληλεξάρτηση και μάλιστα η ευρωπαϊκή ενοποίηση θα ωφελούσε κυρίως τις ασθενέστερες οικονομίες και όχι τις ισχυρότερες (Μπότσιου, 2019)¹².

Σε συνέντευξη του εξάλλου (Ψυχάρης, 2013, σελ. 153, 156), εξέφραζε τον θαυμασμό του για το Robert Schuman, τον επονομαζόμενο και «πατέρα της Ευρώπης», ως οραματιστή και ρεαλιστή. Ο Παπαληγούρας παραδεχόταν ότι η πολιτική του φιλοδοξία ήταν να συμβάλλει στον εξευρωπαϊσμό της Ελλάδας αλλά και στο μέγεθος που του αναλογούσε, στην ενοποίηση της Ευρώπης. Και δεν ήταν αιθεροβάμων. Αναγνώριζε τις δυσκολίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ακόμα και της νομισματικής, όμως θεωρούσε αδιανόητο να μην προχωρήσει το εγχείρημα και τα κράτη να μείνουν εσωστρεφή.

Όταν τον Ιούλιο του 1976, λαμβάνει αίσιο τέλος η διαπραγματευτική διαδικασία, σε ομιλία του στο Συμβούλιο των Υπουργών της ΕΟΚ, αναγάγει τη χώρα στους κόλπους των Ε.Κ.: «*Τώρα η Ελλάδα είναι Ευρώπη*», θα αναφέρει πολύ χαρακτηριστικά. Στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα για την επανάκτηση του χαμένου ρόλου των ευρωπαϊκών κρατών, εξαιτίας του δράματος των Παγκοσμίων Πολέμων, σε αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί, κατά τα λεγόμενά του, «*Ηνωμένη Ευρώπη*», συμμετείχε πλέον και η Ελλάδα, σε μια συνύπαρξη ειρηνική για το άτομο και την κοινωνία (Σβολόπουλος, 1992, σελ.110, τ. 9).

2.4 Ο ρόλος του Παναγή Παπαληγούρα στη Σύνδεση

Ο Παναγής Παπαληγούρας εγκατέλειψε την προοπτική μιας ακαδημαϊκής καριέρας και αφιερώθηκε στην πολιτική και στη στήριξη της ελληνικής οικονομίας για την οποία σχεδίασε ένα μακροπρόθεσμο πρόγραμμα με φιλελεύθερα

¹² <https://www.youtube.com/watch?v=ZKfRYNREiGg>

χαρακτηριστικά, αρχικά ως Υπουργός Εμπορίου της κυβέρνησης της ΕΡΕ, το διάστημα 1956-1958. Στο διάστημα αυτό μερίμνησε για τη δημοσιονομική εξυγίανση της χώρας, τις επενδύσεις σε παραγωγικά έργα, τον εξηλεκτρισμό, τα εγχειοβελτιωτικά έργα, την εξασφάλιση εμπορικών συναλλαγών με όλο τον κόσμο, την εξαγωγική προσπάθεια των γεωργικών προϊόντων, την εκβιομηχάνιση της χώρας (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 154, τ. 2).

Αδιαμφισβήτητα η προοπτική του ήταν με τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη και τις διεργασίες που επιτελούνταν για μια ισότητα μεταξύ των κρατών-μελών, με μια λειτουργία ελεύθερου εμπορίου που θα έφερνε ευτυχή κατάληξη και για τη χώρα μας, μετά από την Κατοχή και τον Εμφύλιο και την οπισθοδρόμηση της όποιας ενδεχόμενης ανάπτυξης.

Ο Παπαληγούρας δεν συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις για τη Σύνδεση καθόσον είχε αποχωρήσει από την ΕΡΕ το διάστημα 1958 έως το 1961. Τις όλες διαπραγματεύσεις Σύνδεσης είχε αναλάβει και διεκπεραιώσει ως Υπουργός Συντονισμού, ο Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης. Μάλιστα, ο ίδιος ο Παπαληγούρας εξαίρει το σημαντικό του έργο, στην κορωνίδα ίσως του πολιτικού του λόγου για την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας, όταν, ως εισηγητής πλειοψηφίας το 1962, συζητούσε την Κύρωση της Συμφωνίας Σύνδεσης που είχε υπογραφεί νωρίτερα (Μπότσιου, 2010β, σελ. 26). Αργότερα βέβαια, όταν διαδέχεται τον Πρωτοπαπαδάκη (1961-1963), αφιερώνεται με πάθος στην προσπάθεια οι όροι της Συνθήκης Σύνδεσης να γίνουν σεβαστοί με έναν κύριο στόχο. Και αυτός δεν ήταν άλλος, από την ταχύτερη το δυνατό έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων για την Ελλάδα (Μπότσιου, 2019)¹³.

Σε εκείνη τη συζήτηση για την Κύρωση της Σύνδεσης, ο Παπαληγούρας ορίστηκε ως ομιλητής προκειμένου να επιτευχθεί ένας καλύτερος χειρισμός εντυπώσεων προς την Ευρώπη, καθώς ο τελευταίος αποτελούσε τον ιδανικό αγορητή για να αντιπαρατεθεί στην αρνητική στάση της Αριστεράς και τις αμφιβολίες της Ένωσης Κέντρου και του Κόμματος των Προοδευτικών απέναντι στους χειρισμούς

¹³ <https://www.youtube.com/watch?v=ZKfRYNREiGg>

της κυβέρνησης, στην εξωτερική πολιτική της και στις αποφάσεις σχετικά με την σύνδεση με την Ευρώπη (Μπότσιου, 2010β, σελ. 31).

Η δήλωσή του «είμεθα ημείς οι Έλληνες, εις θέσιν και θέλομεν ημείς οι Έλληνες να γίνωμεν Ευρωπαίοι» προφανώς και ως έρχεται ως επισφράγισμα ότι η συμφωνία δικαιολογούταν κυρίως από όρους πολιτικούς και ιδεολογικούς (Tassis, 2015, σελ. 2). Αργότερα, όμως, και σε συνέχεια των προσπαθειών η Σύνδεση να έχει μέλλον με την ΕΟΚ και ρεαλιστική προοπτική, ανέλαβε πρωτοβουλίες τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό.

Ο ίδιος συμμετείχε είτε ως πρόεδρος, είτε ως μέλος σε συνεδριάσεις της Νομισματικής Επιτροπής και σε συσκέψεις για την έγκριση οργανωτικών βραχυπροθέσμων και μακροπροθέσμων πιστωτικών μέτρων εφαρμογής της οικονομικής πολιτικής της χώρας. Επίσης, συναντήθηκε με υπηρεσιακούς παράγοντες σημαντικών οργανισμών όπως ΔΕΗ, Οργανισμό Βιομηχανικής Ανάπτυξης (ΟΒΑ), (Σβολόπουλος, σελ. 325-328, 331, τ. 5Α), με πρέσβεις ξένων χωρών (ΗΠΑ), με έτερους Υπουργούς της Κυβέρνησης, π.χ. Γεωργίας, για τις δυνατότητες που παρείχε η ΕΟΚ για αύξηση των εξαγωγών και σε συναντήσεις για θέματα υποδομών (σιδηροδρομικό και οδικό δίκτυο) (Σβολόπουλος, σελ. 444, 526, τ. 5Β).

Επιπλέον, ο Παπαληγούρας, παρίστατο ως επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας, το Νοέμβριου του 1962, στη συνεδρίαση του Συμβουλίου Σύνδεσης Ελλάδος – ΕΟΚ στις Βρυξέλλες με θέμα την ΚΑΠ (Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, 1962)¹⁴, ενώ συγχρόνως κινήθηκε για την υλοποίηση μεγάλων επενδύσεων στην Ελλάδα, δίνοντας έμφαση στη βιομηχανία και την αύξηση των εξαγωγών.

Για την ευόδωση των στόχων αυτών ανέπτυξε οικονομική συμμαχία με την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, πραγματοποιώντας ταξίδι στη χώρα τον Ιούλιο του 1962 για την παροχή οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα και την πραγματοποίηση επενδύσεων (Σβολόπουλος, σελ. 423, τ. 5Β).

Το Ιούνιο του 1963, επισκέπτεται τις ΗΠΑ και συναντιέται διαδοχικά με τον πρόεδρο John Kennedy και με τον Υπουργό Εθνικής Άμυνας Robert McNamara,

¹⁴ http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1229&thid=2962

προωθώντας με ζήλο το ελληνικό αίτημα ώστε η αμερικανική χώρα να αναλάβει μεγαλύτερο μέρος στην κάλυψη των αμυντικών δαπανών της Ελλάδας προκειμένου ο προϋπολογισμός της τελευταίας να καλύψει τις ανάγκες εκείνες που επιβάλλονταν από τα δεδομένα και υποστηρίζονταν από τις ΗΠΑ, για την προώθηση των απαραίτητων οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων (Σβολόπουλος, σελ. 659-662, τ. 5B).

2.5 Ο ρόλος του Παναγή Παπαληγούρα στην Ένταξη

Η Μεταπολίτευση οδήγησε τον Παπαληγούρα καταρχάς στη θέση του διοικητή της Τραπέζης της Ελλάδος (Αύγουστος 1974), όπου έτυχε ιδιαίτερης αποδοχής από τα ανώτερα ηγετικά στελέχη του τραπεζικού ιδρύματος (Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, 1974)¹⁵. Οι πρώτες εκλογές όμως της Μεταπολίτευσης, το Νοέμβριο του ίδιου έτος, τον επανέφεραν στην κυβέρνηση και στην εκ νέου ανάληψη του Υπουργείου Συντονισμού μέχρι και το 1977. Τελευταίος υπουργικός σταθμός της πολιτικής του σταδιοδρομίας ήταν το Υπουργείο Εξωτερικών, από το οποίο αποχώρησε το 1978.

Χάρη στις υψηλές υπουργικές του θέσεις, ανέλαβε την κύρια ευθύνη για τις διαπραγματεύσεις της Ελλάδας για την Ένταξή της στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Οι διαπραγματεύσεις είχαν διακυμάνσεις και αυτό διότι η αρχική αντίδραση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής δεν ήταν θετική ως προς το ελληνικό αίτημα ένταξης. Σε αυτό το κλίμα, ο Παπαληγούρας, προσπάθησε το διάστημα 1975-1976 να ανατρέψει αυτή την αρχικά αρνητική στάση της Επιτροπής κι έτσι οι διαπραγματεύσεις να ξεκινήσουν επισήμως το 1976 (Μπότσιου, 2019)¹⁶.

Για τον Παπαληγούρα η προσπάθεια του ήταν να πετύχει η Ελλάδα να αναγνωρισθεί η σχέση της με την Κοινότητα, όχι ως μια σχέση εμπορική ή έστω μια σχέση σε μια ευρύτατη τελωνιακή ένωση. Αλλά, ως μια ένωση που θα απέβλεπε στην πλήρη ένταξη της Ελλάδας στη Κοινότητα και είχε επομένως βαθύτατα πολιτικό

¹⁵ <https://archive.ert.gr/66592/>

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=ZKfRYNREiGg>

χαρακτήρα. Στα τέλη του 1974 και πιο συγκεκριμένα το Δεκέμβριο του ίδιου έτους, ηγήθηκε της ελληνικής αντιπροσωπείας στο πρώτο μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, Συμβούλιο Συνδέσεως Ελλάδας – ΕΟΚ στις Βρυξέλες (Σβολόπουλος, σελ. 249-250, τ. 8). Κατά την επιστροφή του, δήλωσε σε δημοσιογράφους πως η Σύνοδος εστέφθη με επιτυχία. Μια επιτυχία που αποτελούσε όχι μία ελληνική νίκη αλλά μια νίκη της λογικής και παράλληλα του πνεύματος της αλληλεγγύης των ευρωπαϊκών κρατών (Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, 1974)¹⁷.

Παράλληλα, προετοίμασε το χρονοδιάγραμμα που θα προέβλεπε τη συντόμευση των προθεσμιών για την πλήρη ένταξη της Ελλάδας στη Κοινή Αγορά, αρχίζοντας συνομιλίες με εκπροσώπους της Ευρωπαϊκής Τράπεζας για το θέμα της απορροφήσεως του αποδεσμευθέντος από την ΕΟΚ ποσού 57 εκατομμυρίων δολαρίων που είχε χορηγηθεί στην Ελλάδα (Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, 2006)¹⁸ αλλά και σχεδίασε ένα σύγχρονο πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης, το 5ετές 1976-1980, ως βασικό μηχανισμό για την πολύπλευρη στήριξη της οικονομίας της χώρας στη διαδικασία ένταξης στις Ε.Κ. (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 46).

Από το 1974 μέχρι και το 1978 που σηματοδότησε το έτος ολοκλήρωσης των διαπραγματεύσεων, αναλώθηκε σε μια σειρά ατελείωτων ταξιδιών στο εξωτερικό. Σε αυτά διεξήγαγε τακτικές επαφές και ενημέρωνε με ακρίβεια και σαφήνεια ξένους παραγωγικούς φορείς για τις συνέπειες που θα είχε στη οικονομία της χώρας η επικείμενη ένταξη της (Μπότσιου, 2010β, σελ. 23).

Παράλληλα υπήρξαν και επαφές εντός της Ελλάδας, όπως με τον Πρόεδρο της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΕΟΚ, François-Xavier Ortoli, για τα εκκρεμή ζητήματα που σχετίζονταν με την επίτευξη της ενεργοποίησης συνδέσεως της Ελλάδας με τις Ε.Κ., για τη συμφωνία παροχής χρηματοδοτικών πόρων από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα και για την εναρμόνιση της γεωργικής πολιτικής της χώρας με την ΚΑΠ των Κοινοτήτων (Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, 1975)¹⁹.

¹⁷ http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1159&thid=2238

¹⁸ <https://archive.ert.gr/36134/>

¹⁹ http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1217&thid=2791

Τον Ιούνιο του 1975, συνέρχεται στην Αθήνα η 9^η Σύνοδος τις Μικτής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Σύνδεσης Ελλάδος - ΕΟΚ στην οποία συμμετείχε ο Παπαληγούρας, όπως και στη πρώτη μετά τη δικτατορία Σύνοδο των Υπουργών της Επιτροπής. Σε εκείνες τις συνεδριάσεις ελήφθησαν σημαντικές αποφάσεις σε τεχνικό επίπεδο αλλά επιβεβαιώθηκε και η πολιτική βούληση των Κοινοτικών παραγόντων να ανταποκριθούν θετικά στο ελληνικό αίτημα, επιταχύνοντας τις διαδικασίες (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 456,484. τ. 8).

Ένα χρόνο αργότερα (Ιούνιος 1976), ο Παπαληγούρας μετέβη στη Δυτική Γερμανία, συμμετέχοντας στις εκδηλώσεις της «Ελληνικής Εβδομάδας» στο Ντόρτμουντ και συναντήθηκε με τον καγκελάριο Schmidt και Δυτικογερμανούς επισήμους, εξασφαλίζοντας τις διαβεβαιώσεις τους για την ένταξη της χώρας στις Ε.Κ. Τον ίδιο μήνα ενημερώνει Πρωθυπουργό και Υπουργικό Συμβούλιο για τις εργασίες της διασκέψεως του ΟΟΣΑ με προεδρεύουσα την Ελλάδα και για την εντατικοποίηση των προσπαθειών ένταξης (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 239, 247, τ. 9).

Τον Ιούλιο του ίδιου έτους, μεταβαίνει στις Βρυξέλλες για τις κρίσιμες επίσημες διαπραγματεύσεις μεταξύ της Ελλάδας και των Ε.Κ., σε επίπεδο υπουργών, προκειμένου να εγκαινιάσει μια καλύτερη σχέση εργασίας με τα κοινοτικά μέλη καθώς όπως υποστήριξε «δεν μπορούμε να αντέξουμε την πολυτέλεια μιας νίκης επί της Επιτροπής» (Karamouzi, 2014, σελ. 65), λαμβάνοντας ο ίδιος πολύ ευνοϊκά σχόλια σχετικά με την αντικειμενική επισήμανση των προβλημάτων και των προτάσεων, τα οποία διευκόλυναν και προετοίμασαν ουσιαστικώς τις διαπραγματευτικές συνομιλίες (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 266-269, τ. 9).

Τον επόμενο μήνα, Αύγουστος του 1976, επισκέπτεται επίσημα την Αθήνα, ο Υπουργός Εξωτερικών της Ολλανδίας και προεδρεύων του Συμβουλίου Υπουργών της ΕΟΚ, Max van der Stoep. Σκοπός εκείνης της επίσκεψης του, ήταν η ενημέρωση από την ελληνική πολιτική ηγεσία για την προοπτική της πλήρους ένταξης της Ελλάδας και ο Παπαληγούρας συμμετείχε στις επαφές με τον σπουδαίο Ολλανδό πολιτικό (Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, 1976α)²⁰.

²⁰ http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3702&thid=15292

Το φθινόπωρο του 1976, ο Παπαληγούρας, πραγματοποιεί επίσκεψη στις Βρυξέλλες και συναντάται με τον Πρόεδρο και τους Αντιπροέδρους της Επιτροπής της ΕΟΚ, στην οποία εξετάστηκαν θέματα εναρμόνισης της ελληνικής γεωργικής πολιτικής και προετοιμασία για την προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας με την Κοινοτική. Τον Οκτώβριο συγκλήθηκε στο Λουξεμβούργο, παράλληλα με τις εργασίες του Συμβουλίου Υπουργών, η πρώτη Υπουργική Σύνοδος των διαπραγματεύσεων για την ένταξη της Ελλάδος στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Ο Παπαληγούρας εκπροσώπησε τη χώρα, η δυναμική παρουσία του οποίου προσέδωσε ευρύτερες διαστάσεις με τον καθορισμό της εντατικοποίησης των συναντήσεων και των αμφότερων ενημερώσεων για τα ελληνοκοινοτικά ζητήματα (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 298, 308-309, τ. 9).

Στην Υπουργική Σύνοδο Ελλάδας – ΕΟΚ (Απρίλιος 1977), ο Παπαληγούρας, εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία υπογραμμίζοντας σε δηλώσεις του, πως στις ελληνικές διαπραγματεύσεις σημειωνόταν αργή πρόοδος. Με αυτό τον τρόπο σκόπευε να διασκεδάσει τις εντυπώσεις που φαινόταν να υπήρχαν στο θέμα της γεωργίας (φόβος για ανταγωνισμό από την Ελλάδα). Ακόμη, επιβεβαίωσε με στατιστικά δεδομένα, από την έκθεση του ΟΟΣΑ, για τη ζωτικότητα της ελληνικής οικονομίας στη διεθνή κρίση και προσπάθησε να εξανεμίσει την όποια συσχέτιση του ελληνικού αιτήματος με αυτά των Ισπανίας και Πορτογαλίας, τονίζοντας το ιστορικό γεγονός των αλληλοσυνδεόμενων οικονομιών που είχε επιφέρει η προνομιακή Συμφωνία Σύνδεσης μεταξύ Ελλάδας και Ε.Κ. (Karamouzi, 2014, σελ. 100-101).

Τον Αύγουστο του 1977, σε προγραμματισμένη συνάντηση με τον Δυτικογερμανό Υπουργό Εξωτερικών Hans-Dietrich Genscher στην Αθήνα, ο Παπαληγούρας δίνει βαρύτητα αφενός σε γενικότερα οικονομικά θέματα και αφετέρου στην επικείμενη προσχώρηση της Ελλάδας στις Ε.Κ., επιχειρώντας να καλλιεργήσει ένα θετικό κλίμα για την προσεχή Υπουργική Σύνοδο του Λουξεμβούργου, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Στη συγκεκριμένη Σύνοδο, στην οποία εκπροσώπησε την Ελλάδα ο Παπαληγούρας, σημειώθηκε σημαντική πρόοδος σε τομείς όπως π.χ. η τελωνειακή ένωση και η κίνηση κεφαλαίων, χωρίς να εκλείψουν δυσκολίες ως προς τη μεταβατική περίοδο και τη γεωργία (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 498-499, 515, τ. 9).

Από το Νοέμβριο του 1977 και από τη νέα κυβερνητική του θέση στο Υπουργείο Εξωτερικών, κλείνει έναν κύκλο επαφών με ομολόγους του από ΗΠΑ, Τουρκία, Δανία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Ιταλία ενώ το τελευταίο του ταξίδι πραγματοποιείται στην Ελβετία, 5-6 Μάιου 1978, και είναι σημαδιακό (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 62-63, 92-93, 153-154, 215, τ. 10). Στη χώρα που ξεδίπλωσε την ακαδημαϊκή του καριέρα στα τέλη της δεκαετίας του '30, στην ίδια χώρα, γράφεται ο επίλογος της πολιτικής του πορείας, αφού τέσσερις ημέρες αργότερα, ο Παπαληγούρας, παραιτείται.

Σχετικά με την επιτυχία του εγχειρήματος της Ένταξης, ο καθηγητής Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Είναι ιστορικά τεκμηριωμένο ότι πολλές φορές φυλλορρόησε αυτή η προσπάθεια και εάν δεν ήταν η προσωπικότητα του Παπαληγούρα να πείθει τους ευρωπαίους συνομιλητές του για την αναγκαιότητα της παρουσίας της Ελλάδας, ενός εκ των πυλώνων του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην ευρωπαϊκή οικογένεια, ίσως αυτή να μην είχε τελεσφορήσει»* (Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, 2006)²¹.

²¹ <https://archive.ert.gr/36134/>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η μελέτη της συμβολής του Παναγή Παπαληγούρα στην ευρωπαϊκή πολιτική της Ελλάδας

Ο Παναγής Παπαληγούρας, συνεπής στις ιδεολογικές του απόψεις για την ενοποίηση της Ευρώπης και την ανάγκη η ελληνική κοινωνία να μετάσχει εξολοκλήρου στους κόλπους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, χάραξε με την ιδιαίτερη προσωπικότητά του μια πολιτική άκρως δυτικοευρωπαϊκή για τη χώρα σε όλη την πολιτική του σταδιοδρομία.

Η συμβολή του διαγράφεται από το πλήθος αγορεύσεων από το βήμα της Βουλής, τις ομιλίες του, τις συνεντεύξεις που παραχωρούσε στους δημοσιογράφους και μια πιο γλαφυρή εικόνα του διανοούμενου πολιτικού αποτυπώνεται και στις τηλεοπτικές ειδήσεις εκείνης της εποχής ή σε κινηματογραφικά επίκαιρα με την τεκμηρίωση των αρχείων της ΕΡΤ και του Εθνικού Οπτικοακουστικού Αρχείου. Κείμενα και εικόνες μιας εποχής, όπου ο Παπαληγούρας προσπαθούσε με τον ευθύ λόγο, το κοφτερό του βλέμμα και το πνευματικό του υπόβαθρο να πείσει τους κοινωνικούς φορείς, να μιλήσει με ξένους ηγέτες, με ομολόγους του, να συμμετάσχει σε υπουργικά συμβούλια συζητώντας για την πορεία των διαπραγματεύσεων επιχειρώντας με πάθος να επιβάλει τις δικές του αντιλήψεις για την ευρωπαϊκή προοπτική. Γιατί, για τον Παπαληγούρα, η ευρωπαϊκή προοπτική θα είχε θετικό πρόσημο για την Ελλάδα. Μάλιστα, πολλές φορές καυτηρίαζε την αμφιβολία ή την πίστη των πολιτικών του αντιπάλων που υπερθεμάτιζαν ότι η Ένταξη θα είχε πολύ μεγάλο κοινωνικό και πολιτικό κόστος για τους ηγέτες που θα σήκωναν το βάρος. Πολύ μεγαλύτερο ιστορικό κόστος, πίστευε όμως, θα είχε η μη συμμετοχή της Ελλάδας (Μπότσιου, 2019)²².

Η πολιτική προς την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας που αναπτύχθηκε από τον Παπαληγούρα καλύπτει κυρίως τον οικονομικό τομέα αλλά ασφαλώς και περιβάλλεται από έναν κύκλο εντός του οποίου εδράζονται οι διεθνείς σχέσεις, η εξωτερική πολιτική, η δημοκρατία, η παιδεία, η κοινωνική πολιτική.

²² <https://www.youtube.com/watch?v=ZKfRYNREiGg>

3.1 Οικονομική πολιτική

Σύμφωνα με τον Παπαληγούρα, υπήρξαν ιστορικές συγκυρίες που εμπόδισαν τον ελληνικό λαό να παρακολουθήσει τις τεχνικές και οικονομικές εξελίξεις των λαών της Δύσης. Πέρα των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, οι εθνικές περιπέτειες (Μικρασιατική Καταστροφή, Εμφύλιος Πόλεμος) επέδρασαν ανασταλτικά, ακόμη και μετά τη δεκαετία του '50, παρόλη την οικονομική πρόοδο που συντελέστηκε (ανάπτυξη γεωργίας, αύξηση εθνικού εισοδήματος, νομισματική σταθερότητα) στην Ελλάδα (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 205-206, τ. 6). Η οικονομική πολιτική της χώρας απέβλεπε περισσότερο στην περιστασιακή αντιμετώπιση των βραχυπρόθεσμων προβλημάτων παρά στη ριζική εξάλειψη των διαρθρωτικών μειονεκτημάτων της οικονομίας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ελληνική παραγωγική προσπάθεια στρεφόταν κυρίως στην ικανοποίηση των αναγκών της εσωτερικής αγοράς που ήταν μικρή και προστατευόμενη από ψηλά δασμολογικά τείχη²³ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 245).

Μολονότι η ραγδαίως επιταχυνόμενη τεχνολογική εξέλιξη μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη των πιο ισχυρών κρατών της Ευρώπης (π.χ. Γαλλία, Γερμανία), εντούτοις η ανάπτυξη αυτή, δε στάθηκε από μόνη της ικανή στο να μην επηρεάσει και την αδυναμία των χωρών αυτών να αξιοποιήσουν πλήρως την παραγωγική τους δυνατότητα εντός των εσωτερικών πλαισίων²⁴. Δεν ήταν εφικτό ένα κράτος να λειτουργήσει ως αυτόνομη οικονομική μονάδα²⁵. Άρα, δημιουργήθηκε η ανάγκη να επεκταθούν οι εθνικές αγορές και επομένως να σχηματιστεί μια κοινή ευρωπαϊκή αγορά. Η ΕΟΚ, κατά τον Παπαληγούρα, απέβλεπε πρωτίστως στην αύξηση του βιοτικού επιπέδου (μισθοί εργασίας π.χ. γεωργών, εργατοϋπαλλήλων) μέσω της αντίστοιχης αύξησης της παραγωγικότητας τους - την οποία θεωρούσε άλλωστε ως μέθοδο ρεαλιστική²⁶ - και επομένως τη συστηματική και μακροπρόθεσμη αναδιάρθρωση της γεωργίας και της

²³ Ομιλία, Η Σύνδεσις της Ελλάδος με την ΕΟΚ, (εφεξής ΣΕΕ), 10 Ιουλίου 1961.

²⁴ Ο.π.

²⁵ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, (εφεξής ΕΣΖΒ), 5^η Συνεδρίαση, 25 Μαΐου 1957.

²⁶ ΣΕΕ, 10 Ιουλίου 1961.

εκβιομηχάνισης της χώρας σε υγιείς οικονομικές βάσεις²⁷ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 98-99, 161, 246).

Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής οικονομίας ήταν ανέφικτος μέσα στα στενά όρια της ελληνικής αγοράς. Για αυτό ακριβώς, πίστευε στην όσο το δυνατό ταχύτερη σύνδεση της χώρας με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Και οι όροι αυτής της σύνδεσης δημιουργούσαν για την Ελλάδα ένα προνομιακό καθεστώς. Αυτό ήταν η εξομοίωση των δικαιωμάτων την ίδια κιόλας ημέρα με τους ευρωπαίους εταίρους, ενώ οι υποχρεώσεις της χώρας θα αναλαμβάνονταν σταδιακά. Αλλά, πιστεύοντας ότι η εξασφαλισμένη δασμολογική προστασία ελλόχευε κινδύνους με το να επαναπαυθούν οι εκπρόσωποι των παραγωγικών τάξεων και να βρεθούν απροετοίμαστοι και ανέτοιμοι «όταν θα έλθη η ώρα της κρημνίσεων των τειχών αυτών»²⁸, τους εφιστούσε την προσοχή και παράλληλα τόνιζε ότι η Κυβέρνηση θα έπρεπε να λάβει τα αναγκαία μέτρα για αυτό²⁹ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 246, 258).

Θεωρούσε εξάλλου, ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση θα έβαινε προς όφελος κυρίως των ασθενέστερων οικονομιών και όχι των ισχυρότερων. Και σε αυτό του το επιχείρημα είχε να επιδείξει και τεκμήρια αναφέροντας, ως παραδείγματα, την Ιταλία και τις χώρες της BENELUX. Τα κράτη αυτά, αν και στην αρχή έτρεφαν ανησυχίες φοβούμενα τον ανταγωνισμό των μεγάλων χωρών της Γερμανίας και Γαλλίας, εντούτοις αναπτύχθηκαν ταχύτερα από ότι προέβλεπαν σε βασικούς οικονομικούς δείκτες, όπως το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, το ποσοστό της απασχόλησης, οι ξένες επενδύσεις, η αύξηση της παραγωγικότητας. Και αυτό το παράδοξο, ο Παπαληγούρας, το εξηγούσε με το γεγονός ότι η Ευρώπη προχωρούσε με όρους περισσότερο πολιτικούς, παρά οικονομικούς.

Ήταν ο μοναδικός τρόπος για την Ελλάδα να κάνει την υπέρβαση προς την ανάπτυξη, διατηρώντας από την άλλη μια οικονομική προστασία, όχι ασφαλώς την ίδια που είχε μεταπολεμικά αλλά μια σχετική οικονομική προστασία. Συγχρόνως θα

²⁷ Βραδυνή, 6 Σεπτεμβρίου 1954.

²⁸ ΣΕΕ, 10 Ιουλίου 1961.

²⁹ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, (εφεξής ΠΣΒ), 21 Ιανουαρίου 1962.

προστατευόταν και η αστική δημοκρατία, γεγονός που είχε ξεχωριστή σημασία ιδιαίτερα μετά τον Εμφύλιο (Μπότσιου, 2019)³⁰.

Επίσης, εάν και υπήρχε σαφώς ένας αργός δασμολογικός αφοπλισμός, η ταχύτητα του εγχειρήματος κρυβόταν αλλού. Ήταν ο έντονος εξυγιαντικός μηχανισμός της αγοράς εντός των συνόρων. Για αυτό θεωρούσε, πως η τότε κυβέρνηση έπρεπε να κινηθεί με συνεχή επιταχυνόμενο ρυθμό προς την πλήρη απελευθέρωση της επιχειρηματικής δράσης και την προοδευτική κατάργηση των αδειών ίδρυσης και επέκτασης βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων, γιατί τα όποια προνομιακά και αποκλειστικά δικαιώματα υπήρχαν, αποτελούσαν εμπόδια στην παραγωγική δραστηριότητα και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας³¹ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 246).

Υποστήριζε ότι το κράτος επιβαλλόταν να προσφέρει, σε αρχικό στάδιο, συνθήκες «θερμοκηπίου»³², με το να υποβοηθήσει και χρηματοδοτήσει την ανάπτυξη εκείνων των δημιουργικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών που θα συνέβαλλαν στην προώθηση και επέκταση των εξαγωγών τους προς όφελος της Ελλάδας. Παράλληλα, όφειλε να αντιδράσει σε περιπτώσεις που παρατηρούνταν αναβλητικότητα στον βιομηχανικό εκσυγχρονισμό (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 486).

Ο πολλαπλασιασμός εξάλλου των βιομηχανικών επενδύσεων και της προσέλκυσης ξένων βιομηχανικών κεφαλαίων αποτελούσε εθνική ανάγκη για την αντιμετώπιση του προβλήματος της απασχόλησης (σταδιακή μείωση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης της υπαίθρου) που είχε οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες. Τα ξένα επιχειρηματικά κεφάλαια θα πρόσφεραν, πίστευε ο Παπαληγούρας, εκσυγχρονισμένες και καινούριες μεθόδους σε τεχνολογικό και οργανωτικό επίπεδο³³. Οι όποιες νέες μέθοδοι διαμόρφωσης των επιχειρηματικών αποφάσεων των Ελλήνων θα έπρεπε όμως να θεμελιωθούν, όπως χαρακτηριστικά έλεγε, «με

³⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=ZKfRYNREiGg>

³¹ ΣΕΕ, 10 Ιουλίου 1961.

³² ΠΣΒ, Συνεδρίαση 14 Δεκεμβρίου 1974.

³³ ΤΑ ΝΕΑ, 29 Οκτωβρίου 1975.

*σωφροσύνην αλλά και με φαντασίαν και τόλμην»*³⁴ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 247, 531).

Οι επενδύσεις θα βοηθούσαν τις εξαγωγές που ήταν ελλειμματικές στο εμπορικό ισοζύγιο και θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν στη βάση τους, ως πρόβλημα του κόστους των εξαγωγίμων προϊόντων της χώρας. Και ήταν πολύ συγκεκριμένος αναφερόμενος στη δύσκολη θέση που θα βρισκόταν η Ελλάδα αμέσως μετά τη Σύνδεση, συναγωνιζόμενη τις άλλες ευρωπαϊκές οικονομίες, εάν δεν προωθούσε την οργάνωση των εξαγωγών στο μέγιστο βαθμό. Και ασφαλώς, η οποιαδήποτε καθυστέρηση θα ήταν σε βάρος της χώρας αφού θεωρούσε ότι επενδύσεις και εξαγωγές ήταν σε πλήρη συνάρτηση³⁵ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 227-229, 235-236).

Ο Παπαληγούρας πίστευε ότι οι επενδύσεις στην χώρα ήταν επιβεβλημένες για τον εξευρωπαϊσμό της χώρας και διαφωνούσε με την αντιπολίτευση της οποίας οι πολιτευτές της ήταν υπέρμαχοι της υπερβολικής ιδιωτικής κατανάλωσης, των μέτρων κοινωνικής παροχής και των επιδοτήσεων – αν και τις τελευταίες έκρινε σκόπιμες μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις³⁶. Η οικονομία είχε ανάγκη τους χρηματοδοτικούς πόρους των Κοινοτικών Ταμείων, όχι ως βασικό πιστωτικό εργαλείο, ούτε για να γίνουν οι Έλληνες «μόνιμοι τρόφιμοι»³⁷, αλλά ως το μέσο που σε ένα σύντομο χρονικό στάδιο και βαθμό θα επιτύγχανε την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 237, 595).

Για αυτό το λόγο, υποστήριζε χαρακτηριστικά, ότι ήταν προτιμότερο να δοθεί έμφαση σε μια μακροπρόθεσμη σειρά επενδύσεων που θα αποτελούσε την ελπίδα του ελληνικού λαού για το μέλλον από έναν παροδικό καταναλωτισμό που θα είχε μεν άμεσο αντίκτυπο στο βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων αλλά αυτό θα ήταν κάτι σύντομο. Και πρόσφερε και πραγματικά στοιχεία εκφράζοντας την αισιοδοξία του επ' αυτού, δηλώνοντας στη Βουλή ότι στα μέσα της δεκαετίας του '50, ο ρυθμός αύξησης των

³⁴ ΣΕΕ, 10 Ιουλίου 1961.

³⁵ Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, (εφεξής ΕΣΒ), 8^η Συνεδρίαση, 1 Νοεμβρίου 1960.

³⁶ Ο.π.

³⁷ ΠΣΒ, Συνεδρίαση, 16 Ιουνίου 1977.

επενδύσεων ήταν ταχύτερος του ρυθμού αύξησης του εθνικού εισοδήματος³⁸ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 159).

Σε μια περίοδο (δεκαετία του 1960) που δέσποζε η θεωρία ανάπτυξης των πέντε σταδίων του Rostow,³⁹ ο Παπαληγούρας θεωρούσε πως η Ελλάδα βρισκόταν στην πρώτη φάση της «εκκίνησης» λόγω του αυξανόμενου ποσοστού του ΑΕΠ που κατευθυνόταν στις επενδύσεις. Η ΕΟΚ αποτελούσε τη συμφέρουσα λύση γιατί θα ωφελούσε μια αδύναμη χώρα να βελτιώσει τις οικονομικές της επιδόσεις (Μπότσιου, 2010β, σελ. 28).

Περαιτέρω, καλούσε τις παραγωγικές τάξεις (βιομήχανους, εργάτες, αγρότες, έμπορους – μικρομεσαίους επιχειρηματίες) να συνειδητοποιήσουν την αλλαγή που θα επέφερε η σύνδεση της χώρας με τις Ε.Κ., αντλώντας δικαιώματα αλλά και τηρώντας υποχρεώσεις⁴⁰ (Μπότσιου, 2010β, σελ 83). Και ήταν βέβαια πραγματιστής όταν αναφερόταν πως ο διάλογος με τους παραγωγικούς φορείς μπορεί να μην είχε σημειώσει θεαματικά επιτεύγματα αλλά «αν δεν ξεκινήσει κανείς, δεν μπορείς να έχεις επιτυχίες» (Ψυχάρης, 2013, σελ. 147).

Πιο συγκεκριμένα, απευθυνόταν στους Έλληνες βιομήχανους, χαρακτηρίζοντάς τους «φορείς δημοσίου λειτουργήματος»⁴¹, οι οποίοι θα αντιλαμβάνονταν ότι μακροπρόθεσμα τα ιδιωτικά τους συμφέροντα ήταν συνυφασμένα με την επιτυχία του σκοπού σύνδεσης (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 247). Και δε δίστασε, το Μάρτιο του 1976, μετά από ανακοίνωση του ΣΕΒ, στην οποία υπήρξε δριμυία κριτική στην πολιτική της κυβέρνησης ότι αγνοούσε τη βιομηχανία και δεν υπήρχαν κίνητρα για επενδύσεις, να απαντήσει αναλόγως. Σε εκείνη την απάντησή του που δημοσιεύτηκε στον έντυπο τύπο, ο Παπαληγούρας θύμιζε στους βιομήχανους ότι εκπρόσωποί τους συμμετείχαν σε επιτροπές και ήταν γνώστες των διδομένων και των συνθηκών της αγοράς και ότι, εν κατακλείδι, η ελληνική και

³⁸ ΕΣΖΒ, 5^η Συνεδρίαση, 25 Μαΐου 1957.

³⁹ Ο W.W. Rostow ήταν Αμερικανός οικονομολόγος καθηγητής και πολιτικός θεωρητικός. Υπήρξε αξιωματούχος του J.F. Kennedy, την περίοδο που ο Παπαληγούρας είχε επισκεφθεί τον Αμερικανό Πρόεδρο (1963) (Simon, 2006, σελ.212).

⁴⁰ ΠΣΒ, 18^η Συνεδρίαση, 25 Ιανουαρίου 1962.

⁴¹ ΣΕΕ, 10 Ιουλίου 1961.

ευρωπαϊκή πολιτική και οικονομική πρακτικότητα δεν ήταν ίδια με αυτή των προηγούμενων δεκαετιών. Άρα και ο ρόλος τους, έπρεπε να αναπροσαρμοστεί σε μια «εθνική προσπάθεια εξισορροπήσεως των συμφερόντων όλων των τάξεων» (Σβολόπουλος, 1992, σελ. 166, τ. 9).

Οι δε εργάτες, θα έβγαιναν ωφελημένοι αφού διανοιγόταν η προοπτική της σταδιακής εξομοίωσης των βιοτικών τους συνθηκών με αυτές των εργατών των δυτικών ευρωπαϊκών κρατών. Αλλά, αυτό τόνιζε, θα ήταν επακόλουθο πρωτίστως της δικής τους αποτελεσματικής ποιοτικής επίδοσης και ποσοτικής απόδοσης καθώς βεβαίως και των δυνατοτήτων που θα πρόσφερε επικουρικά το κράτος για την εξειδικευμένη εκπαίδευσή τους. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν ήταν εκτός παιχνιδιού. Ο Παπαληγούρας θεωρούσε πως το συνδικαλιστικό κίνημα ήταν σε θέση μαζί με την διεκδίκηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων να προτάξει και την ευσυνείδητη εκτέλεση των καθηκόντων τους, καθοδηγώντας κατάλληλα τους εργαζόμενους και ενισχύοντας τις προσπάθειές τους για την αύξηση της παραγωγικότητας, αναγνωρίζοντας εξάλλου για τις συνδικαλιστικές οργανώσεις την «κατ'εξοχήν δημιουργικής των αποστολής»⁴² (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 248). Και μάλιστα έφερνε ως παράδειγμα τα αντίστοιχα εργατικά συνδικάτα των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, τα οποία διέθεταν αξιόλογους συμβούλους που προέτασσαν με επιχειρηματολογία πάνω σε επιστημονική βάση τις διεκδικήσεις των συνεταιρισμών τους έναντι των κυβερνήσεων, εξασφαλίζοντας μια αμφίπλευρη γόνιμη συζήτηση. Σε αντίθεση με την ελληνική νοοτροπία του παραδοσιακού «παζαρέματος» που κατά ομολογία του βέβαια, υποχωρούσε και αναπτυσσόταν και στη χώρα ο δημιουργικός διάλογος (Ψυχάρης, 2013, σελ. 146-147).

Για τους αγρότες και τα προβλήματα της γεωργικής παραγωγής, ο Παπαληγούρας ανέφερε, ότι οι γεωργοί έπρεπε να συνειδητοποιήσουν πως η αύξηση των εισοδημάτων τους θα προερχόταν από την αντίστοιχη αύξηση της καλλιεργήσιμης απόδοσης της γης – καθότι ο γεωργικός κλήρος ήταν μικρός⁴³ και την επέκταση σε προϊόντα υψηλής ποιότητας, των οποίων τη ζήτηση προέβλεπε εξασφαλισμένη. Η βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου θα είχε ευθεία αναφορά με

⁴² Ο.π.

⁴³ Βραδυνή, 6 Σεπτεμβρίου 1954.

τη δημιουργία εκείνων των προϋποθέσεων που θα επέτρεπαν την αύξηση του όγκου παραγωγής σε αντιδιαστολή με τις «*παραδεδομένες μεθόδους των απατηλών επιδοτήσεων*»⁴⁴. Και εδώ όμως, οι συνεταιριστικές οργανώσεις μπορούσαν να συνεργαστούν και αντιστοίχως να καθοδηγήσουν τον αγροτικό πληθυσμό θέτοντας παράλληλα ότι και το κράτος θα ήταν συμπαραστάτης τους π.χ. με τη χρηματοπιστωτική βοήθεια της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος⁴⁵ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 98, 128, 249).

Η εμπορική δραστηριότητα έκρινε πως έπρεπε να διαφοροποιηθεί ως προς τον εκσυγχρονισμό της συνολικής της οργάνωσης και ειδικότερα ως προς την ανάπτυξη των εξωτερικών σχέσεων. Οι έλληνες έμποροι θα μπορούσαν να κινηθούν έχοντας δύο άξονες. Ο πρώτος ήταν ο σχηματισμός μεγαλύτερων εμπορικών οργανισμών με τη σύμπραξη περισσότερων εμπορικών επιχειρήσεων και ο δεύτερος με τη συστηματοποίηση συνεργασιών με αντίστοιχες επιχειρήσεις του εξωτερικού. Το εμπορικό δίκτυο που θα αναπτυσσόταν με την έγκαιρη σύνδεση της Ελλάδας θα αποτελούσε έναν από τους πιο ωφέλιμους τρόπους προαγωγής των οικονομικών συμφερόντων και θα επιδρούσε αποτελεσματικά, αν και έμμεσα, στην επίτευξη της προσαρμογής της οικονομίας στις ευρωπαϊκές συνθήκες⁴⁶ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 249-250).

Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, τόνιζε επανειλημμένα, δεν επρόκειτο να καταργηθούν εντός της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς. Το αντίθετο μάλιστα θα γινόταν, διότι μια διευρυμένη αγορά με την επικείμενη δημιουργία μεγάλων βιομηχανιών θα πολλαπλασίαζε και τη ζήτηση των προϊόντων που, εκ της οικονομικής τους φύσης, παρήγαγαν οι μικρές μονάδες. Οι βιομηχανικές μονάδες θα ανέπτυσσαν αυτομάτως μια «*στεφάνην μικρότερων μονάδων*»⁴⁷. Και έθετε ως παράδειγμα τη σχετική ακμή των γερμανικών και αμερικανικών βιοτεχνιών εκείνης της περιόδου. Αλλά απαραίτητος όρος θα ήταν η προσαρμογή των βιοτεχνιών της Ελλάδας στις υψηλές καταναλωτικές απαιτήσεις μέσω της ποιότητας και εμφάνισης

⁴⁴ Ομιλία Εις την Διεθνήν Έκθεσιν Θεσσαλονίκης, (εφεξής ΔΕΘ), 5 Σεπτεμβρίου 1955.

⁴⁵ ΣΕΕ, 10 Ιουλίου 1961.

⁴⁶ Ο.π.

⁴⁷ Βραδυνή, 21 Σεπτεμβρίου 1972.

των αγαθών και στην ανάπτυξη και οργάνωση της παραγωγής σε ποσότητες τέτοιες που θα ήταν δυνατό να κατευθυνθούν *«εις μίαν μεγάλην αγοράν»*⁴⁸ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 250, 461).

Η κινητοποίηση του Παπαληγούρα επομένως, ήταν ύψιστης σημασίας για να κερδηθεί η μάχη της κοινωνικής συναίνεσης στο εσωτερικό μέτωπο με γνώμονα πάντα την ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας (Μπότσιου, 2019)⁴⁹ και για αυτό το λόγο προέτρεπε όλους τους Έλληνες: *«ας αποδυθώμεν, ηνωμένοι, εις τον αγώνα»*⁵⁰ και επίσης *«ανεξαρτήτως πολιτικών φρονημάτων, να βαδίσωμεν»*⁵¹ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 98, 253).

Και η προσπάθεια του από τη θέση του κρατικού λειτουργού που συμβάδιζε με τη κυβερνητική πολιτική, ήταν να δημιουργηθούν οι αναγκαίες συνθήκες σε ένα μακροπρόθεσμο πλέον οικονομικό πρόγραμμα, το τρίπτυχο του οποίου ήταν: Υψηλή απασχόληση σε βάθος δεκαετίας, εκσυγχρονισμός των βιομηχανικών εγκαταστάσεων - ίδρυση νέων καθώς και παραγωγική στροφή προς τις εξαγωγές⁵² (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 251).

Κατά τη δεκαετία του 1960, στη κορύφωση της πολιτικής του καριέρας και έχοντας την αναγνώριση του επιτυχημένου υπουργού και του πολιτικού – διανοούμενου που κατείχε μια ολοκληρωμένη άποψη για τη λειτουργία της οικονομίας, ο Παπαληγούρας προτάσσει τις έννοιες του «ρεαλιστικού» και του «ριζοσπαστικού» φιλελευθερισμού σε εναρμόνιση με την υπόλοιπη Ευρώπη.

Ο ρεαλιστικός φιλελευθερισμός αναφερόταν σε εκείνο το οικονομικό περιβάλλον που στήριζε την ιδιωτική πρωτοβουλία για την παραγωγή γενικευμένου πλούτου σε συνδυασμό με τη δυνατότητα του κράτους να δραστηριοποιείται αναπτυξιακά για μεγάλες ταχύρρυθμες επενδύσεις καλύπτοντας τις όποιες πραγματικές αδυναμίες σε τεχνογνωσία του ιδιωτικού τομέα. Το κράτος θα

⁴⁸ ΣΕΕ, 10 Ιουλίου 1961.

⁴⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=ZKfRYNREiGg>

⁵⁰ Ο.π.

⁵¹ Βραδυνή, 6 Σεπτεμβρίου 1954.

⁵² ΣΕΕ, 10 Ιουλίου 1961.

επιτελούσε μια παρεμβατική λειτουργία προκειμένου να πετύχει ένα μίγμα αναπτυξιακής και κοινωνικής πολιτικής, σύμφωνο με τα σύγχρονα κράτη. Το ζήτημα αυτό δεν είχε καθαρά τεχνικά κριτήρια οικονομικής φύσεως. Η ανάλυσή του συνέδεε πάντα την πολιτική οικονομία με τη δικαιοσύνη (Μπότσιου, 2010β, σελ. 21-24).

Εξάλλου η οικονομική επιτυχία εκλαμβάνονταν όχι ως αυτοσκοπός αλλά ως το μέσο στην υπηρεσία της δημοκρατίας «πραγματοποιήσεως υψηλότερων εθνικοπολιτικών επιδιώξεων»⁵³ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 563). Δεν υπήρχε, δηλαδή, ένα συγκεκριμένο μοντέλο για την επίτευξή της. Αντίθετα, κάθε μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης θα κρινόταν εν τέλει από το βαθμό στον οποίο είχε καταφέρει να συμβάλει στην ειρήνη, στην κοινωνική συνοχή, στην ευημερία στην εθνική και κατ' επέκταση στη διεθνή σκηνή. Άρα, για τον Παπαληγούρα, ο φιλελευθερισμός όφειλε να προσαρμοστεί στις τοπικές – εθνικές αναπτυξιακές ανάγκες (Μπότσιου, 2019)⁵⁴.

Κατά τη Μεταπολίτευση, ο «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός» που παρουσιάστηκε ως το πολιτικό πρότυπο του κόμματος στο οποίο ανήκε ο Παπαληγούρας, ήταν μια νέα εκδοχή του «ρεαλιστικού φιλελευθερισμού». Σε μια ιστορική περίοδο δε, διεθνούς οικονομικής κρίσης που ευδοκίμούσε το περιβάλλον για την προώθηση των κοινωνικών σοσιαλδημοκρατικών προτάσεων, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, η οποία μετά τη επταετή δικτατορία, βίωνε έναν πολιτικό ριζοσπαστισμό και ένα αίσθημα δημοκρατίας και προσπάθειας αλλαγής εδραιωμένων από χρόνια κοινωνικών θεσμών (Μπότσιου, 2010β, σελ. 23).

Το κράτος της περιόδου εκείνης διαμόρφωνε μια πολιτική χαρακτηριζόμενη από ενισχυμένο παρεμβατισμό στην οικονομία εν όψει των προκλήσεων της συμμετοχής στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Στο κόμμα του, αλλά και ειδικότερα στον Παπαληγούρα, καταλογίστηκε μια ισχυρή τάση προς τις αρχές της σοσιαλδημοκρατίας σε σχέση με τα ιδεολογικά του πιστεύω, μια μομφή για «σοσιαλμανία» (Μπότσιου, 2010β, σελ. 21-24). Το πρόσχημα για αυτή την υποτιθέμενη αντίληψη ήταν το γεγονός της κρατικοποίησης τριών μεγάλων εταιρειών

⁵³ Ομιλία, Πρακτικά Α΄ Προσυνεδρίου της Νέας Δημοκρατίας, Χαλκιδική, 2 - 4 Απριλίου 1977.

⁵⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=ZKfRYNREiGg>

του ιδιωτικού τομέα και πιο συγκεκριμένα, της Ολυμπιακής Αεροπορίας, του Διυλιστηρίου Ασπροπύργου και του Ομίλου της Εμπορικής Τράπεζας.

Η προβληματική ιδιωτική συμπεριφορά των συγκεκριμένων επιχειρήσεων⁵⁵ ήταν αυτή που επέβαλε την ανάληψη πρωτοβουλιών από τη μεριά του κράτους σε συνδυασμό με τη βαρύτητά τους για την οικονομία και την κοινωνία (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 42-44). Δεν ήταν μια γενικευμένη κρατικίστικη πολιτική αλλά η καίρια παρέμβαση σε μια επιχειρηματική συμπεριφορά που αποτελούσε τροχοπέδη της ανάπτυξης. Και όπως τόνιζε ο Παπαληγούρας, αν και προσανατολισμένος στην ελεύθερη αγορά, δεν ήταν δυνατό η Ελλάδα, ως υποανάπτυκτη χώρα, να στηριχτεί μόνο στις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Τηρουμένων των περιστάσεων όφειλε για την ανάπτυξή της να χρησιμοποιεί και τη κρατική και την ιδιωτική και τη μικτή επιχειρηματικότητα. Άλλωστε, παρόμοιες πολιτικές είχαν ασκηθεί από τα αναπτυγμένα δυτικά κράτη και κυρίως τα πιο καπιταλιστικά⁵⁶. Με τη μόνη διαφορά, ότι σε αυτά τα κράτη τα όρια χάραξης των πολιτικών παρέμβασης ήταν προκαθορισμένα⁵⁷ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 202-203, 231-232).

3.2 Διεθνείς σχέσεις – εξωτερική πολιτική

Ο Παπαληγούρας διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο πέραν του εσωτερικού μετώπου και στο εξωτερικό διαμέσου των διαπραγματεύσεων για την ένωση με τις Ε.Κ., το οποίο ήταν εξίσου απαιτητικό και απευθυνόταν κυρίως στις χώρες της Δύσης και τους ηγέτες της. Μετά τη Δικτατορία και την ενεργοποίηση της Σύνδεσης, ανέπτυξε έντονη διπλωματική δραστηριότητα προσπαθώντας να επεκτείνει το πλέγμα

⁵⁵ Η Ολυμπιακή Αεροπορία ανήκε στον Αριστοτέλη Ωνάση και αντιμετώπιζε προβλήματα μετά την πετρελαϊκή κρίση. Το αίτημά του για κρατική επιχορήγηση απορρίφθηκε και παραχώρησε εντέλει τις μετοχές στο Δημόσιο. Το Διυλιστήριο Ασπροπύργου ήταν αρχικά κρατικό. Κατόπιν μεταβιβάστηκε στον Όμιλο Νιάρχου από την δικτατορία, αναλαμβάνοντας την υποχρέωση ο επιχειρηματίας για επενδύσεις έναντι ανταλλαγμάτων που ποτέ δεν προέβη, ακόμα και μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας. Για την Εμπορική Τράπεζα, το πρόβλημα ήταν η παράνομη δανειοδότηση εταιρειών (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 42-44).

⁵⁶ ΕΣΖΒ, 101η Συνεδρίαση, 24 Μαΐου 1960.

⁵⁷ ΕΣΒ, 8^η Συνεδρίαση, 1 Νοεμβρίου 1960.

των διεθνών σχέσεων και να αποκαταστήσει το κύρος και την εμπιστοσύνη της Ελλάδας.

Η πειθώ ήταν συνεχής, οι επαφές με τις αρχές των Βρυξελλών, το ίδιο και το διαπραγματευτικό ζήτημα σοβαρό. Η είσοδος της Ελλάδας στις Ε.Κ. σήμαινε την αντιμετώπιση των προβλημάτων οικονομικής πολιτικής από κοινού με τα τότε κράτη-μέλη. Η ελληνική πλευρά, τόνιζε ο Παπαληγούρας, έπρεπε να μεταφέρει τις απόψεις της έχοντας πάντα κατά νου και ως βάση το πώς επεξεργάζονται και διαμορφώνονται οι κοινοτικές αποφάσεις. Για αυτό ακριβώς το λόγο, με τη έγκαιρη σύνδεσή της η χώρα θα βρισκόταν στην πλεονεκτική θέση να παρακολουθεί, εκ του σύνεγγυς, τις εξελικτικές διαδικασίες της Κοινότητας και δοθέντος του χρόνου να επηρεάσει τις ενωσιακές αποφάσεις⁵⁸ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 252). Πίστευε ο ίδιος ότι σε αυτή τη διαδικασία της Ένωσης της Ευρώπης, η Ελλάδα, όσο μικρή χώρα κι αν ήταν, μπορούσε να συμβάλει και μάλιστα οι πολιτικοί και βουλευτές της, μπορούσαν να διαδραματίσουν έναν ρόλο που αν και ενδεχομένως απειροελάχιστος, δεν ήταν μηδενικός (Ψυχάρης, 2013, σελ. 156-157).

Κατανοώντας ότι στη Δυτική Ευρώπη σημειωνόταν μια σημαντικότερη κίνηση με σκοπό την ενοποίηση και την οργάνωση σε μια βάση υπερεθνική των οικονομιών των κρατών της, διατύπωνε την άποψη ότι από αυτή την ένωση μπορούσαν να προκύψουν δύο τινά, «ή ένα μέγα αγαθό ή ένα μέγα κακόν»⁵⁹. Και το θετικό θα ήταν εάν αυτή η κίνηση κατέληγε προς όφελος και των πιο αδύναμων χωρών. Προσπαθούσε να πείσει εξάλλου ότι, από τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι δυτικές δημοκρατίες, συμφέρον τους είναι η ενότητα. Μια ενότητα που θα λάμβανε υπόψη της τη μέριμνα για τα υποανάπτυκτα και περιφερειακά κράτη του δυτικού κόσμου. Η διαπίστωσή του αυτή δεν επιδεχόταν μορφή απειλής προς τα κράτη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Εξέφραζε μια αλήθεια και ενδεχομένως το φόβο για τον προσανατολισμό χωρών σε άλλη «κατεύθυνσιν διεθνήν», υπονοώντας τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ. Για την Ελλάδα, βέβαια, θεωρούσε ακράδαντα ότι η πολιτική της θέση ήταν προσανατολισμένη στη Δύση. Αυτό όμως σήμαινε ότι και η ίδια θα αναλάμβανε το φορτίο και τα βάρη που της αναλογούσαν στη βάση των

⁵⁸ ΣΕΕ, 10 Ιουλίου 1961.

⁵⁹ ΕΣΖΒ, 5η Συνεδρίαση, 25 Μαΐου 1957.

χρονικών περιθωρίων αναπροσαρμογής που επιδίωκε διακαώς η ελληνική πολιτική (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 167-168).

Στις Ε.Κ. της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών, ο Παπαληγούρας ήταν κάτι παραπάνω από ένθερμος υποστηρικτής. Και αυτό αποτυπώνεται στον τρόπο σκέψης του και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε τις γειτονικές και όχι μόνο χώρες. Σε μια μακρά περίοδο μάλιστα που τα γειτνιάζοντα εξωτερικά μέτωπα ήταν κρίσιμα.

Στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης τον Σεπτεμβρίου του 1954 και πριν ακόμα ξεκινήσουν οι οποιοσδήποτε κοινοτικές διαπραγματεύσεις, ο Παπαληγούρας στην ομιλία του χαιρέτιζε τις συμμετέχουσες χώρες και αναγνώριζε ότι οι εμπορικές συναλλαγές ετίθεντο στη βάση των εισαγωγών και εξαγωγικών προϊόντων με αποκλειστική παράμετρο την ποιότητα και την τιμή τους και «ουδεμία διάκρισις υπέρ οιασδήποτε χώρας αναγνωρίζεται»⁶⁰. Αυτό ήταν αξιοσημείωτο, γιατί με αυτό τον τρόπο, η Ελλάδα ακολουθούσε πρωταρχικά το δρόμο της ελεύθερης αγοράς και της συναγωνιστικότητας που καλλιεργείτο στη Δυτική Ευρώπη χωρίς να αποκλείει την οικονομική συνεργασία, ένεκα των πολιτικών τοποθετήσεων, με χώρες που ανήκαν στο Ανατολικό Μπλοκ. Και ήταν ξεκάθαρος ως προς αυτό, παρουσιάζοντας οικονομικά δεδομένα που έδειχναν το μέγεθος των συναλλαγών με τις Η.Π.Α και με τις χώρες της «*Ενώσεως Ευρωπαϊκών Πληρωμών*» έναντι των ανατολικών χωρών, ως συνέπεια της ασκούμενης φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής από την τότε Κυβέρνηση⁶¹. Αλλά ακόμα και όταν στα 1960 που βρισκόταν εκτός κυβερνήσεως κόμματος, ήταν συνεπής στις ιδέες του, ανεξαρτήτως των επιμέρους πολιτικών διαφορών που είχε με την ΕΡΕ. Ούτε η μία αγορά, η ανατολική ούτε η άλλη, η δυτική μπορούσε να καταργηθεί. Τα προβλήματα, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, αντιμετωπίζονται με αντικειμενικότητα χωρίς ιδεολογικό πάθος⁶² (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 96-97, 234).

Εξάλλου, ο ίδιος πίστευε πως η προοπτική της Ελλάδας ήταν φιλοδυτική αλλά αυτή η προοπτική έπρεπε να καλλιεργηθεί με σύνεση. Και όταν αναφερόταν στη

⁶⁰ Βραδυνή, 6 Σεπτεμβρίου 1954.

⁶¹ ΔΕΘ, 5 Σεπτεμβρίου 1955.

⁶² ΕΣΒ, 8^η Συνεδρίαση, 1 Νοεμβρίου 1960.

Δύση εννοούσε από τη μια, τις Η.Π.Α. και από την άλλη, την Ευρώπη, η οποία βέβαια δεν είχε καταστεί ακόμα υπερδύναμη αλλά θα γινόταν αυτό όταν τα κράτη θα ενώνονταν. Και ενώ το βλέμμα ήταν στραμμένο στη Δύση, ο αναπτυξιακός ορίζοντας κάλυπτε και την έτερα δύναμη της εποχής εκείνης, τη Σοβιετική Ένωση αλλά και τα γειτονικά Βαλκανικά κράτη και μάλιστα χαρακτήριζε ανόητο όποιον αγνοούσε τις χώρες αυτές (Ψυχάρης, 2013, σελ. 156) αν και βέβαια θεωρούσε ότι η οικονομική ολοκλήρωση μεταξύ τους θα ήταν αδιέξοδη και βραχύβια (Μπότσιου, 2010β, σελ. 27).

Στις αρχές του 1976, πραγματοποιείται στην Αθήνα, Διαβαλκανική Διάσκεψη με τη συμμετοχή όλων των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (πλην της Αλβανίας). Ο Παπαληγούρας, δήλωνε στην έναρξη των διαδικασιών, πως η αναζήτηση τρόπων ειλικρινούς και πρακτικής τεχνικής και οικονομικής συνεργασίας θα εξύψωνε το επίπεδο των λαών της Βαλκανικής σε μια ειρηνική, συλλογική επιδίωξη ευγενών επιτευγμάτων (Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, 1976β)⁶³.

Επίσης, σε μετέπειτα συναντήσεις με ανώτατα κυβερνητικά στελέχη, όπως π.χ. της Βουλγαρίας (Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, 1976β)⁶⁴, της Γιουγκοσλαβίας (Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, 1977)⁶⁵ και της Ρουμανίας (Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, 1977)⁶⁶, εξέφραζε την άποψη πως η ευρωπαϊκή πολιτική της Ελλάδας έπρεπε να συμπορευτεί και συνδυαστεί με την ασκηθείσα πολιτική έναντι των βαλκανικών χωρών, όχι μόνο λόγω γεωγραφικής θέσης αλλά και εξαιτίας, παραδοσιακά ιστορικών, εμπορικών και φιλικών σχέσεων.

Επιπλέον, στο πλαίσιο των κοινών δραστηριοτήτων με τις Αραβικές χώρες που είχαν επιταχυνθεί κατά τη Μεταπολίτευση, υπογράφεται τον Φεβρουάριο του 1976, σύμβαση διμερούς οικονομικής συνεργασίας με τη Λιβύη (Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, 1976γ)⁶⁷.

⁶³ http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3700&thid=15266

⁶⁴ <https://archive.ert.gr/15290/>

⁶⁵ http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1879&thid=4317

⁶⁶ <https://archive.ert.gr/13955/>

⁶⁷ <https://archive.ert.gr/64555/>

Για τον Παπαληγούρα, η Ελλάδα ως πηγή του σύγχρονου δυτικού κόσμου, ήταν σε θέση να χρησιμεύσει και πάλι σαν «γέφυρα κυκλοφορίας ιδεών και αγαθών μεταξύ της Εγγύς Ανατολής και της Ευρώπης»⁶⁸ και από τη δεκαετία του '70 «τριπλή γέφυρα διασυνδέσεως»⁶⁹, περιλαμβάνοντας και τις χώρες της Βορειοανατολικής Ευρώπης (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 128, 596). Ο ιστορικός χαρακτήρας της αναπροσαρμοζόταν με την ιστορική πορεία των προς ένωση ευρωπαϊκών κρατών. Και η χώρα είχε την πολυτέλεια να ενταχθεί στο νέο ευρωπαϊκό χάρτη που δημιουργούνταν, αναλαμβάνοντας να διαδραματίσει εκείνο τον ρόλο του γεωπολιτικού και πολιτιστικού κόμβου με τις ανατολικές χώρες. Και αυτό θα στεφόταν με επιτυχία υπό το σύγχρονο καθεστώς της δημοκρατικοποίησης των διεθνών σχέσεων και της κοινότητας των οικονομικών σκοπών, έχοντας ως λάφυρο το ειρηνικό εθνικό ιδεώδες της φιλικής και υπό όρους ισοτιμίας που είχε ιστορικά καλλιεργήσει και αποτυπώσει στις σχέσεις της με τα λοιπά κράτη του κόσμου.

3.3 Ειρήνη και ασφάλεια

Η ειρήνη και ασφάλεια της χώρας ως προϊόν της ευρωπαϊκής πολιτικής, έπρεπε να εξασφαλιστεί μέσω του ΝΑΤΟ. Στο δίπολο ουδετερότητα ή εμμονή στις τάξεις της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας ήταν κάθετα ταγμένος με τη δεύτερη λύση. Η Ελλάδα όφειλε να εμμείνει στις απόψεις της για το Κυπριακό. Μόνο με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να προβάλλει τις θέσεις της με αξιώσεις έναντι της Αγγλίας και της Τουρκίας γιατί διαφορετικά μια ουδέτερη στάση θα ήταν ομολογία υποχώρησης⁷⁰ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 134). Κάτι το οποίο θα έβλαπτε τα εθνικά συμφέροντα ακόμα και αυτά της Κύπρου και κατ' επέκταση θα επηρέαζε αρνητικά τη συμπόρευση με τις ευρωπαϊκές χώρες.

Οι εξοπλιστικές ανάγκες της χώρας λόγω της τουρκικής εισβολής στη Κύπρο και τις μετέπειτα προκλητικότητες κατά τη δεκαετία του '70, ήταν ένα γεγονός

⁶⁸ ΔΕΘ, 5 Σεπτεμβρίου 1955.

⁶⁹ ΠΣΒ, Συνεδρίαση, 16 Ιουνίου 1977.

⁷⁰ ΕΣΖΒ, 19η Συνεδρίαση, 23 Μαΐου 1956.

επιβεβλημένο. Η ενίσχυση των Ενόπλων Δυνάμεων στόχευε στη δημιουργία μιας δύναμης αποτροπής. Η Ελλάδα, κατά τον Παπαληγούρα, δεν αύξησε τις αμυντικές της δαπάνες επιδιώκοντας την αναμέτρηση. Τον ακριβώς αντίθετο σκοπό είχε, που δεν ήταν άλλος από την κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας, της εδαφικής κυριαρχίας και εν τέλει τη διασφάλιση της ειρήνης στην ιδιαίτερα εύφλεκτη περιοχή της Μεσογείου, αποτρέποντας τεράστιες ζημιές και για τις δυο χώρες⁷¹ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 508).

Ο Παπαληγούρας συμεριζόταν την πολιτική των ίσων αποστάσεων των ευρωπαϊκών κρατών, κυρίως της Γερμανίας, στα ελληνοτουρκικά ζητήματα και δεν δίσταζε να παραδεχτεί πως και η Τουρκία θα έπρεπε να προχωρήσει στην Ευρώπη, επεκτείνοντας τη δική της Συμφωνία Σύνδεσης του 1963-1964 με την ΕΟΚ (Μπότσιου, 2010α, σελ. 309).

Η Ελλάδα όπως επανειλημμένα τόνιζε, επιθυμούσε να έχει φιλικές σχέσεις με όλα τα κράτη του κόσμου. Η έξοδος της χώρας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, τον Αύγουστο του 1974, ναι μεν ήταν πολιτικά δεκτή και ορθή αλλά θεωρούσε πως η απομάκρυνση της Ελλάδας δε θα έφερνε τη συμμαχία σε αδιέξοδο. Για αυτό και η χώρα έπρεπε να είχε φωνή. Φωνή τέτοια στην Ευρωατλαντική Συμμαχία και στις Ε.Κ., ώστε υπό τις προϋποθέσεις ενός διαλόγου, το μεν Κυπριακό θέμα να υπόκεινται στις διακοινοτικές διαπραγματεύσεις, αλλά τα λοιπά ζητήματα των ελληνοτουρκικών σχέσεων να ακολουθούσαν ξεχωριστή γραμμή στη βάση της διεθνούς δικαιοσύνης. Και όπως πολύ εύστοχα επεσήμαινε, *«δεν είναι μόνο η οικονομία, υποδομή της άμυνας, είναι και αντίστροφα, η άμυνα, η υποδομή της οικονομίας»*⁷² (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 618-619).

⁷¹ ΠΣΒ, Συνεδρίαση, 28 Μαΐου 1975.

⁷² ΠΣΒ, Συνεδρίαση, 16 Δεκεμβρίου 1977.

3.4 Δημοκρατία και πολιτικά κόμματα

Για τον Παπαληγούρα η δημοκρατία ήταν δεκτική ανανέωσης, εμβάθυνσης και οργάνωσης. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, «τα πολιτικά συστήματα δεν εφευρίσκονται». Η κρίση που αντιμετώπιζε η δημοκρατία ήταν ένα φαινόμενο, όχι μόνο ελληνικό, αλλά ευρωπαϊκό – διεθνές. Ένα φαινόμενο της εποχής εκείνης που το αντιμετώπιζαν και τα οργανωμένα κράτη που διέθεταν αξιόλογη υποδομή και παράδοση. Ο ίδιος δεν εθελουφλούσε. Αυτή η δημοκρατία έπρεπε να αντιμετωπίσει την κρίση και η τελευταία να υπερνικηθεί. Εξάλλου, η θέση του ήταν ακέραια και ξεκάθαρη ως προς τα ιδεώδη των δυτικών ευρωπαϊκών πολιτευμάτων και αμέτρητες ήταν οι φορές που απεμπολούσε τα ολοκληρωτικά καθεστώτα κυρίως των χωρών του Ανατολικού Μπλοκ. Και ως προς την Ελλάδα, επαινούσε την προσπάθεια που είχε καταβάλει μετά τη δικτατορία και κατά τη Μεταπολίτευση, αναγνωρίζοντας για τους Έλληνες «μια ωριμότητα, την οποία άλλοι λαοί δεν επέδειξαν» (Ψυχάρης, 2013, σελ. 148-149). Ο ίδιος μάλιστα είχε ενεργή δράση κατά τη Χούντα των Συνταγματαρχών⁷³. Μεμφόμενος το προσωπείο της Δικτατορίας ανέλυε την έννοια της «πολιτικής σταθερότητας»⁷⁴, ως την ομαλή εναλλαγή των ασκούντων την εξουσία και όχι τη διαίονιση της παραμονής ενός προσώπου ή ομάδας ατόμων στην εξουσία (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 446).

Ως προς τα ελληνικά κόμματα η αντίληψή του ήταν και αυτή προϊόν της ευρωπαϊκής του παιδείας. Η οργάνωση των πολιτικών κομμάτων, η αποσαφήνιση των ιδεολογικών και πολιτικών τους θέσεων, ήταν το κρίσιμο κλειδί και σε αυτόν τον τομέα. Αν και θεωρούσε ότι ενδεχομένως τα κόμματα της Αριστεράς είχαν μια πιο σαφή οργανωτική δομή. Ακόμη όμως και η αντίθεσή τους κατά της ΕΟΚ, θα δημιουργούσε, ένεκα της παρουσίας της χώρας στις Ε.Κ., καλύτερο περιβάλλον για την άνθιση της δημοκρατίας (Στρογγύλης, 1995, σελ. 114-115). Οι απόψεις του, δεν περιορίστηκαν στο ελάχιστο, όταν από δική του απόφαση έμεινε εκτός κυβερνητικού νυμφώνα.

⁷³ Κατά την επταετία επέλεξε συνειδητά να παραμείνει στη χώρα έχοντας επαφές με δημοκρατικούς αξιωματικούς του στρατού, ενώ συχνά προέβαινε σε δημόσιες δηλώσεις, συμμετείχε επίσης στην πολιτική καθοδήγηση αντιστασιακών ομάδων και εν γένει αγωνίστηκε για την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος (Στρογγύλης, 1995, σελ. 142-143).

⁷⁴ Βραδυνή, 25 Νοεμβρίου 1971.

Η τριετία 1958-1961 τον βρήκε σε ένα νέο πολιτικό κόμμα με ευρωπαϊκά, φιλελεύθερα χαρακτηριστικά. Η Νέα Πολιτική Κίνηση⁷⁵ κάλυπτε τις πολιτικές του αναζητήσεις, ως ένας δυναμικός φορέας του διάσπαρτου διαιρεμένου χώρου των Φιλελευθέρων. Όμως, οι διαφαινόμενες κινήσεις με τις λοιπές δυνάμεις της Ένωσης Κέντρου, τον απογοήτευσαν, διαβλέποντας πως η ανανέωση του κομματικού συστήματος απέβαινε άκαρπη (Μπότσιου, 2010β, σελ. 20). Ως συνέπεια αυτού, επιστρέφει στην ΕΡΕ και αναδεικνύεται κορυφαίος Υπουργός με το χαρτοφυλάκιο του Υπουργείου Συντονισμού, κόντρα στην σφοδρή πολιτική αντιπαράθεση του «ανένδοτου αγώνα», στο συνεχή αρνητισμό της Αριστεράς από τη μια και στην μετριοπαθή και ταλαντευόμενη στάση της Ένωσης Κέντρου και του Κόμματος των Προοδευτικών από την άλλη στην ευρωπαϊκή πολιτική του ιδίου και ευρύτερα της Κυβέρνησης του Καραμανλή.

Ο ελληνικός λαός όφειλε να γνωρίζει τη σημασία της Σύνδεσης της χώρας με τις Ε.Κ. και των διαπραγματεύσεων, χωρίς να καλύπτονται οι αδυναμίες. Η δημοκρατία δεν κρύβεται από τον λαό, για αυτό και συχνά – πυκνά δημοσιοποιούσε σωρεία δεικτών και στατιστικών. Βέβαια, όπως υποστήριζε, το σύνολο των συζητήσεων σε υψηλό επίπεδο δεν μπορούσε εκ της φύσεως να γινόταν γνωστό, αλλά στους πολίτες οφειλόταν η ενημέρωση (όσο περίπλοκο και ταυτόχρονα πρωτόγνωρο ήταν το σύστημα της ΕΟΚ) και η εκπαίδευσή τους σε βάθος χρόνου, όπως εξάλλου συνέβαινε και στα ευρωπαϊκά κράτη⁷⁶ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 256-257).

Αργότερα, κατά τη Μεταπολίτευση στο πλαίσιο του 5ετούς αναπτυξιακού προγράμματος 1976-1980⁷⁷, θεωρούσε επιβεβλημένη την αδιατάρακτη μετάβαση προς τη δημοκρατία, τη στερέωση και εμβάθυνση του δημοκρατικού πολιτεύματος, τον εκσυγχρονισμό των θεσμών, κατά αναλογία με τις δημοκρατικές διαδικασίες που συντελούνταν στη Δυτική Ευρώπη. Μια εμβάθυνση στηριγμένη στην ανανέωση των κοινωνικών δομών, όπως χαρακτηριστικά εκφώνησε στην τελευταία δημόσια

⁷⁵ Στη Νέα Πολιτική Κίνηση συμμετείχαν κυρίως εκτός του Π. Παπαληγούρα, οι Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Γ. Μαύρος, Κ. Μητσοτάκης, Ι. Τούμπας, Ι. Ζίγδης, Φ. Ζαΐμης, Εμμ. Λουλακάκης, Δ. Κωστής, Στ. Αλλαμανής, Δ. Παπασπύρου, Γ. Μπακατσέλος (Στρογγύλης, 1995, σελ. 103).

⁷⁶ ΠΣΒ, 21 Ιανουαρίου 1962.

⁷⁷ ΠΣΒ, 31 Μαΐου 1977.

εμφάνισή του⁷⁸, βασισμένη στην εκπροσώπηση των παραγωγικών τάξεων «σε κοινά, η κάθε τάξη, δυτικοευρωπαϊκά σχήματα» (Ψαλιδόπουλος, σελ. 583, 625).

3.5 Κοινωνική πολιτική και Παιδεία

Η Συνθήκη της Ρώμης πέρα από τα οικονομικά και νομισματικά θέματα που όριζε με ακρίβεια, αντιμετώπισε και τα κοινωνικά ζητήματα, έστω και οριακά, κυρίως σε διορθωτικές παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας. Παράλληλα, προβλεπόταν η συνεργασία των κρατών – μελών σε θέματα όπως, η βελτίωση των συνθηκών εργασίας, το εργατικό δίκαιο, η επαγγελματική εκπαίδευση – επιμόρφωση, οι συλλογικές διαπραγματεύσεις εργοδοτών και εργαζομένων (Σακελλαρόπουλος, σελ. 39-40).

Στο πλαίσιο αυτό εναρμόνιση, από τη Συμφωνία Σύνδεσης και μετέπειτα κατά την πορεία των ενταξιακών διαπραγματεύσεων, η Ελλάδα διαμόρφωσε τη δική της κοινωνική πολιτική. Προς αυτή την κατεύθυνση, ο Παπαληγούρα, κινήθηκε σε μια σειρά μέτρων, εκκινώντας από την αναδιανομή του αυξημένου εθνικού εισοδήματος, προκειμένου να μειώσει την ανισοκατανομή του μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και των γεωγραφικών περιφερειών, ως απότοκο και του πληθωρισμού κατά τη Δικτατορία. Το 1975, ίδρυσε το Συμβούλιο Οικονομικής και Κοινωνικής Πολιτικής, προσπαθώντας να ασκήσει μια πιο δίκαιη πολιτική (Νικολάου, 2001, σελ. 88-89).

Και όπως ανέφερε⁷⁹, η οικονομική πολιτική δεν μπορεί να ασκείται χωρίς να λαμβάνει υπόψη της και τη κοινωνική πολιτική. Και απαντώντας στις αιτιάσεις της Αντιπολίτευσης περί παραχωρήσεων, τόνιζε ότι τα μέτρα αυτά «είναι οφειλές προς τους εργαζόμενους, ... και χρήσιμες οικονομικά». Με αυτό τον τρόπο θα επιτυγχανόταν ένα διττό αποτέλεσμα: η δίκαιη οικονομική ενίσχυση των εισοδηματικά ασθενέστερων και η ασφαλής οικονομική ισορροπία (Ψαλιδόπουλος, σελ. 539).

⁷⁸ Σχέδιο ομιλίας, Περιφερειακό Συνέδριο Πατρών της Νέας Δημοκρατίας, 20 Οκτωβρίου 1979.

⁷⁹ ΠΣΒ, 4 Ιουνίου 1976.

Οι παρεμβάσεις του, όπως οι αυξήσεις των συντάξεων και μισθών σε δημόσιους υπαλλήλους, η δημιουργία ενός χωροταξικού οικιστικού προγράμματος στέγασης των εργατών, η αναμόρφωση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, η χορήγηση οικογενειακού επιδόματος, η επέκταση της δημόσιας υγείας, στόχευσαν στην προαγωγή της κοινωνικής συνοχής και στην ποιότητα της ζωής των Ελλήνων πολιτών. Η κατεύθυνση ήταν μία. Όχι η δημιουργία ενός στατικού κράτους πρόνοιας αλλά ενός δυναμικά αναπτυσσόμενου κράτους⁸⁰, έτοιμο να συναγωνιστεί τις προηγμένες οικονομίες των Ε.Κ. (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 307).

Στο διαμορφωμένο μακροπρόθεσμο πλαίσιο οικονομικής ανάπτυξης, όπως προαναφέρθηκε, ο Παπαληγούρας έθετε και το ζήτημα της παιδείας, όντας ο ίδιος μια ξεχωριστή προσωπικότητα του πνεύματος, προκύπτουσα από την ακαδημαϊκή καριέρα που πρόωρα εγκατέλειψε ένεκα της πολιτικής του εμπλοκής. Πίσω από τα λεγόμενά του *«Δεν είναι δυνατόν με τα μέσα του 19^{ου} αιώνας ημείς να επιχειρήσωμεν να εισέλθωμεν εις την Κοινήν Αγοράν ... πρέπει να αποκτήσωμεν στενογράφους και δακτυλογράφους»*, κρυβόταν μια μεγάλη αλήθεια. Η εκπαιδευτική διαδικασία των Ελλήνων στερούνταν της αντίστοιχης των κρατών της Δυτικής Ευρώπης. Και αναφερόταν όταν μιλούσε για την παιδεία, από τη μια ως υποδομή οικονομική, ως μια μέθοδο *«παραγωγής των ανθρωπίνων φορέων»* που θα συντελούσε στην οικονομική ανάπτυξη και από την άλλη ως προς τον καθαρό ανθρωπιστικό της ρόλο.

Μια παιδεία που θα ήταν προσιτή και εκτεταμένη στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα αλλά και μια ακαδημαϊκή παιδεία εκσυγχρονιστική, πάντα ως πρότυπο των ανεπτυγμένων κρατών. Για αυτό, το κύριο και βασικό πρόβλημα αυτής της ελλιπούς παιδείας που εδραζόταν στην αισθητή π.χ. απουσία κτιριακών υποδομών, εποπτικών μέσων διδασκαλίας, σύγχρονων διδακτικών βιβλίων θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί - μέσω της αύξησης των δαπανών - με την αναδιοργάνωσή της και την προώθηση αντίστοιχης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Μια μεταρρύθμιση που χρειαζόταν εξάλλου η χώρα και σε έναν άλλο τομέα, αυτόν της δημόσιας διοίκησης⁸¹ (Ψαλιδόπουλος, 1996, σελ. 217-223).

⁸⁰ ΕΣΖΒ, 7η Συνεδρίαση, 22 Δεκεμβρίου 1963.

⁸¹ ΕΣΖΒ, 101η Συνεδρίαση, 24 Μαΐου 1960.

Το κέρδος από τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των Ελλήνων και η γενικευμένη παροχή παιδείας θα συνέβαλε στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής τους. Άλλωστε, η εξύψωση της ποιότητας ζωής του ανθρώπου είναι ο βασικός σκοπός και της πολιτικής και της οικονομίας, οι οποίες, κατά τον Παπαληγούρα, λειτουργούν υπηρετικά (Ψυχάρης, 2013, σελ. 160).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η πορεία της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες χαρακτήθηκε επί μια εικοσαετή περίοδο, από το 1961 με τη Συμφωνία Σύνδεσης έως και την Ένταξη το 1981 σε δύο φάσεις. Η πρώτη περίοδος κάλυπτε τις προσπάθειες Σύνδεσης με την ΕΟΚ, η οποία και αποτέλεσε το θεσμικό προοίμιο της δεύτερης περιόδου με τις διαπραγματευτικές διαδικασίες ένταξης από το 1974 και μετά. Στο μεσοδιάστημα, υπήρξε η Δικτατορία που πρόσκαιρα έφραξε το δρόμο προς τον οικονομικό και κοινωνικό εξευρωπαϊσμό της χώρας.

Ο Παναγής Παπαληγούρας με κύρος, συνέπεια, ακούραστη επιμονή και υπομονή, ήθος και εντιμότητα, όραμα και πράξη, υπήρξε ο πολιτικός της νεότερης ελληνικής ιστορίας που συνδιαμόρφωσε την ευρωπαϊκή πολιτική και εξέλιξη της Ελλάδας, ώστε να αποτελέσει ισότιμο και δυναμικό κράτος-μέλος των Ε.Κ.

Ο Παπαληγούρας επιδίωξε με τη Συμφωνία Σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ να πείσει τους παραγωγικούς φορείς της χώρας για τη σπουδαιότητα που διανοιγόταν για τη χώρα η προοπτική για ευρύτερες οικονομικές συναλλαγές και για τις δυνατότητες η οικονομία και κατ' επέκταση η κοινωνία και κάθε ένα άτομο χωριστά να αναπτυχθούν.

Και αυτό θα γινόταν εφόσον όλοι οι Έλληνες έπρατταν το καθήκον, έναντι πρωτίστως του εαυτού τους, να αναλάβουν με σκληρότητα, αυστηρότητα και ηθικό θάρρος τα αναγκαία μέτρα που επέβαλε το ψυχρό κλίμα του οικονομικού ρεαλισμού (Μπότσιου, 2010β, σελ. 84) σε ένα υψηλό αλλά ταυτόχρονα και ασφαλέστατα πραγματοποιησίμο ιδεώδες (Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, 1976α)⁸².

Αναγνωρίζοντας τις δυσκολίες του νεόκοπου εγχειρήματος, τόνιζε τη συλλογική προσπάθεια που έπρεπε να καταβληθεί και τους ενδεχόμενους κινδύνους, «...από όλους εμάς... εξαρτάται εάν θα αποδειχθή η σύμβασις σταθμός προς οικονομικάς επιτεύξεις πρωτοφανείς, η αντιθέτως εάν θα γίνει αρχή μεγάλων οδυνών»⁸³ (Μπότσιου, 2010β, σελ. 45).

Το ελληνικό πρόβλημα διατύπωνε δεν ήταν τόσο οικονομικό, όσο πολύ

⁸² <https://archive.ert.gr/11392/>

⁸³ ΠΣΒ, 18^η Συνεδρίαση, 25 Ιανουαρίου 1962.

περισσότερο «ιδεολογικόν, ψυχολογικόν και ηθικόν»⁸⁴. Χρειαζόταν μια αναπροσαρμογή του Έλληνα οικονομικού ανθρώπου για την επιτυχία του σκοπού αυτού, όπως και μια επανάσταση οργανωτική στο κράτος και στις επιχειρήσεις. Μια αλλαγή της νοοτροπίας των ανθρώπων, του κράτους και της οικονομίας εν γένει (Μπότσιου, 2010β, σελ. 46).

Ο Παπαληγούρας, όμως, είχε να αντιμετωπίσει και τους ηγέτες των ευρωπαϊκών κρατών, ιδιαίτερα το διάστημα των διαπραγματεύσεων ένταξης. Η πρωτόφαντη διπλωματική πρωτοβουλία που ανέπτυξε στόχευε στο να κερδηθεί ο χαμένος χρόνος για την απευθείας και όχι μέσω της τεθλασμένης της Συνδέσεως, ολοκληρωτική ένταξη.

Οι επαφές ήταν απαιτητικές, διαρκείς, συντονισμένες, συλλέγοντας και παρουσιάζοντας δεδομένα και στατιστικά της ελληνικής οικονομίας προκειμένου να καταδείξει ότι η Ελλάδα πράγματι άξιζε να συμμετάσχει. Και άξιζε τη συμμετοχή της και από άποψη πολιτική, κυρίως πολιτική. Γιατί η επίλυση του οικονομικού προβλήματος μέσω της Ευρώπης, δεν ήταν αυτοσκοπός.

Ο Παπαληγούρας ήταν ο ευρωπαίος πολιτικός με όραμα και φιλοδοξίες για μια ενοποιημένη Ευρώπη των λαών, ο οποίος θεωρούσε ότι η ενοποιητική διαδικασία θα είχε θετικά αποτελέσματα εάν δινόταν μεγαλύτερη σημασία στην πολιτική και όχι τόσο στην οικονομική ενοποίηση.

Ήταν όμως και ο επιστήμονας πολιτικός. Ο πολιτικός εκείνος που εξαιτίας της ακαδημαϊκής του σκέψης και της συνεχούς μελέτης των διεθνών επιστημονικών εξελίξεων κατάφερνε να προσαρμόσει τις συνθήκες και τη δομή της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας στις κρατούσες αντίστοιχες συνθήκες της Δυτικής Ευρώπης.

Προς το σκοπό αυτό, σχημάτισε και ακολούθησε αμετάβλητα μια πολιτική και στρατηγική ώστε η οικονομία της Ελλάδας, οι διεθνείς σχέσεις της με όλα τα κράτη του κόσμου, οι επιδιώξεις για ένα περιβάλλον ειρήνης και συνεργασίας των χωρών, η εμβάθυνση της δημοκρατίας και των πολιτειακών θεσμών, η εφαρμογή μιας κοινωνικής πολιτικής και παιδείας να προσανατολίζονται και ταυτίζονται με την ευρωπαϊκή πολιτική των Ε.Κ., διατηρώντας παράλληλα την εθνική ιδιομορφία.

Ο ίδιος δεν έζησε τα θετικά παράγωγα της ευρωπαϊκής του πολιτικής. Γιατί

⁸⁴ Ο.π.

πράγματι η Ελλάδα σημείωσε ανάπτυξη και πέτυχε τη βελτίωση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας, τη δημιουργία υποδομών (βασικές ωφέλειες που ανέμενε ο Παπαληγούρας), όπως επίσης επετεύχθη μείωση της ανεργίας, ενίσχυση των συνθηκών απασχόλησης, ανάπτυξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, περιορισμός της μετανάστευσης (Μπότσιου, 2019)⁸⁵.

Δεν έζησε, βέβαια, και τις αρνητικές συνέπειες για τις οποίες άλλωστε προειδοποιούσε συνεχώς, όπως ήταν η πρόσφατη οικονομική κρίση στην Ελλάδα, η υπάρχουσα υγειονομική της πανδημίας του κορωνοϊού, οι ανά τακτά χρονικά διαστήματα τουρκική προκλητικότητα, η ανθρωπιστική κρίση των μεταναστευτικών – προσφυγικών ροών.

Γιατί ο Παπαληγούρας ενδεχομένως διέβλεπε πως σε περιόδους κρίσεως, τα επί μέρους κράτη – μέλη θα επανεθνικοποιούσαν τις πολιτικές τους και η ενοποίηση θα γινόταν ετεροβαρής, υπέρ των οικονομικών δεικτών. Κάτι που άλλωστε, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό βιώνει σήμερα η Ευρωπαϊκή Ένωση, ελλείπει και σπουδαίων ευρωπαϊστών ηγετών.

⁸⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=ZKfRYNREiGg>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Βαληγάκης, Γ. (2000), Διαπραγματευτική στρατηγική Στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας*, Πρακτικά Δημερίδας 25-26 Νοεμβρίου 1999, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα.

Βιομηχανική Επιθεώρηση, Αρχείο Σπύρου Βοβολίνη (1979), *Η Συμφωνία Προσχώρησης στην ΕΟΚ*, Αθήνα: Ιούνιος 1979, Τόμος 46^{ος}, Αρ. Τεύχους 536.

Ζαχαρόπουλος, Α. (2011), *Η Οδύσσεια της ευρωπαϊκής μας πορείας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Ιωακειμίδης, Π. Κ. (1993), *Ευρωπαϊκή Πολιτική Ένωση: Θεωρία - Διαπραγμάτευση, Θεσμοί και Πολιτικές, Η Συνθήκη του Maastricht και η Ελλάδα*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

Καζάκος, Π. (2010), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα.

Κλάψης, Α. (2012), *Η Ιστορία επαναλαμβάνεται; Η κρίση ως παράγοντας ανατροφοδότησης της διαδικασίας ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Φιλελεύθερη Έμφαση, Τριμηνιαία Επιθεώρηση του Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, Τεύχος 52 • Ιούλιος - Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2012

Κόκκινος, Γ. (2000), *Αναζητώντας την Ευρώπη: Οι αντινομίες της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας και η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα.

Λάλας, Θ. (2015), *Μια Μεγάλη Ελληνίδα, Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ*, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα.

Λιαργκόβας, Π. και Παπαγεωργίου, Χ. (2018), *Το ευρωπαϊκό φαινόμενο: Ιστορία, Θεσμοί, Πολιτικές*, Εκδόσεις Τζιόλα, Θεσσαλονίκη.

Μινώτου, Μ. (2007), Η ευρωπαϊκή επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή, 1957-1961 Στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο 5-9 Ιουνίου 2007, Τόμος Β', Εκδόσεις Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα.

Μολυβιάτης, Π. (2000), Στρατηγικοί στόχοι και εξουδετέρωση αντιδράσεων Στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας*, Πρακτικά Δημερίδας 25-26 Νοεμβρίου 1999, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα.

Μπότσιου, Κ. (2005), Αναζητώντας το Χαμένο Χρόνο: Η Ευρωπαϊκή Τροχιά της Μεταπολίτευσης Στο: *30 Χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής (1974-2004)*, Εκδόσεις Λιβάνης, Αθήνα.

Μπότσιου, Κ. (2010α), Η Ελλάδα και η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας στο ευρωπαϊκό πλαίσιο Στο: *Ορόσημα Ελληνο-Γερμανικών Σχέσεων*, Εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα.

Μπότσιου, Κ. (2010β), Εισαγωγή - Ιστορικός Σχολιασμός Στο: *Η κύρωση της Συμφωνίας Σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ (1962) Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου*, Εκδόσεις Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα.

Νικολάου, Ν. (2001), Κατάθεση για τον Παναγή Παπαληγούρα Στο: *Μαρτυρίες μνήμης για τον Παναγή Παπαληγούρα*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα.

Παπαληγούρας, Αν. (1979), *Η Ευρώπη των Δέκα*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα.

Παπαστάμκου, Σ. (2015), «Το Ελληνικόν πρόβλημα εντός νέων πλαισίων»: η Σύνδεση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, 1961-1967 Στο

Μπότσιου, Κ. και Σιακκάς, Γ., *Η Ελλάδα, η Δύση και η Μεσόγειος, 1945-1962 : Νέες Ερευνητικές Προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Σακελλαρόπουλος, Θ. (1993), *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.

Σβολόπουλος, Κ. (1992), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, Τόμος 2, Εκδόσεις Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα.

Σβολόπουλος, Κ. (1992), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, Τόμος 5Α, Εκδόσεις Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα.

Σβολόπουλος, Κ. (1992), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, Τόμος 5Β, Εκδόσεις Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα.

Σβολόπουλος, Κ. (1992), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, Τόμος 6, Εκδόσεις Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα.

Σβολόπουλος, Κ. (1992), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, Τόμος 8, Εκδόσεις Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα.

Σβολόπουλος, Κ. (1992), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, Τόμος 9, Εκδόσεις Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα.

Σβολόπουλος, Κ. (1992), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, Τόμος 10, Εκδόσεις Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα.

Στρογγύλης, Α. (1995), *Παναγής Παπαληγούρας, ο ευρωπαϊός πολιτικός*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα.

Τσαρδανίδης, Χ. (2016), *Ευρωπαϊκή ενοποίηση στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία Στο: Μαραβέγιας, Ν., Ευρωπαϊκή Ένωση: Δημιουργία, Εξέλιξη, Προοπτικές*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.

Χαρίτος, Σ. (1981), *Ελλάδα-ΕΟΚ, 1959-1979, Από τη Σύνδεση στην Ένταξη*, Μέρος Α', Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Χειλά, Ε. (2006), *Διεθνής κοινωνία: Διαχρονικές και σύγχρονες αντιλήψεις - Η συμβολή του Παναγή Παπαληγούρα*, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα.

Χριστοδουλίδης, Θ. (2007), Η πρώτη φάση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος της Ελλάδας. Η Σύνδεση με την ΕΟΚ Στο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο 5-9 Ιουνίου 2007, Τόμος Β', Εκδόσεις Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα.

Ψαλιδόπουλος, Μ. (1996), *Ομιλίες – άρθρα Παναγή Παπαληγούρα*, Εκδόσεις Αίολος, Αθήνα.

Ψυχάρης, Στ. (2013), Η συνομιλία με τον Π. Παπαληγούρα, Στο *Οι μνηστήρες της εξουσίας – Στο παιχνίδι της αλήθειας*, Εκδόσεις ΤΟ ΒΗΜΑ, Αθήνα.

Ξενογλώσση

Karamouzi, E. (2014), *Greece, the EEC and the Cold War 1974-79, The Second Enlargement*, Palgrave, London.

Manuel, P.C. and Royo, S. (2004), *Spain and Portugal in the European Union: The First Fifteen Years*, Routledge.

Simon, D. (2006), *Fifty Key Thinkers on Development*, Routledge.

Tassis, Chr. (2015), *Transformation of Policies and Politics in Greece towards and inside the European Union, 1950-2012*, Review of History and Political Science, December 2015, Vol. 3, No.2, pp. 1-11.

Διαδικτυακοί Τόποι / Ιστοσελίδες

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο ΕΡΤ. (1962), *Συνεδρίαση του Συμβουλίου Σύνδεσης Ελλάδος – ΕΟΚ στις Βρυξέλλες με θέμα την Κοινή Αγροτική Πολιτική, 12.11.1962*, Κωδικός Τεκμηρίου D1229, Διαθέσιμο στη διεύθυνση:

http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1229&thid=2962

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο ΕΡΤ. (1974), *Αφιξη του Υπουργού Συντονισμού και Προγραμματισμού Παναγή Παπαληγούρα στην Αθήνα από τις Βρυξέλλες, 09.12.1974*, Κωδικός Τεκμηρίου D1159, Διαθέσιμο στη διεύθυνση:

http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1159&thid=2238

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο ΕΡΤ. (1975), *Αφιξη του Προέδρου της Επιτροπής της ΕΟΚ Φρανσουά-Ξαβιέ Ορτολί στην Αθήνα, 12.05.1975*, Κωδικός Τεκμηρίου D1217, Διαθέσιμο στη διεύθυνση:

http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1217&thid=2791

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο ΕΡΤ. (1976α), *Αφιξη του Υπουργού Εξωτερικών της Ολλανδίας Μαξ βαν ντερ Στουλ στην Αθήνα, 06.08.1976*, Κωδικός Τεκμηρίου D3702, Διαθέσιμο στη διεύθυνση:

http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3702&thid=15292

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο ΕΡΤ. (1976β), *Κήρυξη της επίσημης έναρξης των εργασιών της Διαβαλκανικής Διάσκεψης στην Αθήνα από τον Υπουργό Συντονισμού και Προγραμματισμού Παναγή Παπαληγούρα, 02.02.1976*, Κωδικός Τεκμηρίου D3700, Διαθέσιμο στη διεύθυνση:

http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3700&thid=15266

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο ΕΡΤ. (1977), *Συνομιλίες του Υπουργού Συντονισμού και Προγραμματισμού Παναγιώτη Παπαληγούρα με τον Πρωθυπουργό της Γιουγκοσλαβίας Βέσελιν Τζουράνοβιτς στο Βελιγράδι, 31.12.1977*, Κωδικός Τεκμηρίου D1879, Διαθέσιμο στη διεύθυνση:

http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1879&thid=4317

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Συνθήκη Συγχώνευσης*. [online] Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/el/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/merger-treaty> [Τελευταία πρόσβαση 06.09.2020].

Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ. (1974), *Ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος Παναγιώτης (Παναγής) Παπαληγούρας δέχεται τα συγχαρητήρια των ανώτερων στελεχών του Ιδρύματος αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του*, 10.08.1974, Κωδικός Τεκμηρίου 0000066592, Τελευταία Ενημέρωση 13/05/2010, Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://archive.ert.gr/66592/>

Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ. (1976α), *Ο Υπουργός Συντονισμού και Προγραμματισμού Παναγιώτης (Παναγής) Παπαληγούρας μιλάει για το ιστορικό της πορείας ενταξιακής διαδικασίας της Ελλάδος στην ΕΟΚ*, 09.09.1976, Κωδικός Τεκμηρίου 0000011392, Τελευταία Ενημέρωση 26/10/2009, Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://archive.ert.gr/11392/>

Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ. (1976β), *Αφιξη του Υπουργού Συντονισμού και Προγραμματισμού Παναγιώτη (Παναγή) Παπαληγούρα από τη Σόφια της Βουλγαρίας, στην οποία πραγματοποίησε τριήμερη επίσκεψη, με στόχο τη σύσφιγξη των σχέσεων των δύο χωρών*, 23.12.1976, Κωδικός Τεκμηρίου 0000015290, Τελευταία Ενημέρωση 27/10/2009, Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://archive.ert.gr/15290/>

Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ. (1976γ), *Ο Υπουργός Συντονισμού και Προγραμματισμού Παναγιώτης (Παναγής) Παπαληγούρας υπογράφει με τον Υπουργό Εφοδιασμού και Εναλίου Πλούτου της Λιβύης Ομάρ Αχμέντ Ελ Μουζί σύμβαση διμερούς οικονομικής συνεργασίας*, 21.02.1976, Κωδικός Τεκμηρίου 0000064555, Τελευταία Ενημέρωση 12/05/2010, Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://archive.ert.gr/64555/>

Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ. (1977), *Ο Υπουργός Συντονισμού και Προγραμματισμού Παναγιώτης (Παναγής) Παπαληγούρας επιστρέφοντας από το Βουκουρέστι κάνει*

δηλώσεις σχετικά με το επίπεδο των ελληνορουμανικών σχέσεων και για τα αποτελέσματα των συνομιλιών που είχε με παράγοντες της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Ρουμανίας, 20.03.1977, Κωδικός Τεκμηρίου 0000013955, Τελευταία Ενημέρωση 27/10/2009, Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://archive.ert.gr/13955/>

Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ. (2006), *ΡΙΜΕΪΚ: Η Σύνδεση και η Ένταξη της Ελλάδας στην Ευρώπη Μέρος:2*, Κωδικός Τεκμηρίου 0000036134, Τελευταία Ενημέρωση 20/06/2010, Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://archive.ert.gr/36134/>

Μπότσιου, Κ. (2015). *Η απόφαση για Σύνδεση με την ΕΟΚ*, Καθημερινή, 21.06.2015, Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/820322/i-apofasi-gia-syndesi-me-tin-eok/>, [Πρόσβαση 06.09.2020].

Μπότσιου, Κ. (2019), Ο Παναγής Παπαληγούρας και η πορεία της Ελλάδας προς την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, *Εκδήλωση αφιερωμένη στη μνήμη του Παναγή Παπαληγούρα (03/04/2019)*. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Hellenic Parliament TV, Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=ZKfRYNREiGg>

Υπουργείο Εξωτερικών – Ελληνική Δημοκρατία, (2018). *Η πορεία της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. 27.03.2018 [online] Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/i-ellada-stin-ee/i-poreia-tis-elladas-stin-europaiki-enosi.html> [Τελευταία πρόσβαση 06.09.2020].